

Történelem és muzeológia 2. (2015)/2.

Tartalom

Tanulmányok, cikkek

- BUZA János : [Borszállítás Tokajból Kassára 1623-ban - Adatok az "oly polturák" felső-magyarországi forgalmához](#) 1-17 [1.50 MB - PDF]
- GYULAI Éva : [Gyermeckirály a Magyar Királyság trónján - I. József koronázásának \(Pozsony, 1687. dec. 9.\) ikonográfiai reprezentációja](#) 18-46 [6.08 MB - PDF]

Életrajz

- KOVÁCS I. Gábor : [Kovács Gábor \(1883-1920\) miskolci születésű közgazdász professzor életpályája - A református tanárcsaládtól a debreceni tudományegyetemi katedrán át a budapesti Marx-Engels Munkásegyletemig](#) 47-56 [924.04 kB - PDF]

Konferencia : a II. világháború európai befejezésének 70. évfordulója alkalmából az MTA Miskolci Területi Bizottságának (MAB) székházában, Miskolcon, 2015. jún. 3-án rendezett emlékülésen elhangzott előadások

- GODZSÁK Attila : [Az I. bécsi döntés és Zemplén vármegye](#) 57-60 [324.04 kB - PDF]
- CSÍKI Tamás : [A holokausztt Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben](#) 61-67 [347.94 kB - PDF]
- KIS József : [Nyilasok Miskolcon](#) 68-83 [426.71 kB - PDF]

Borszállítás Tokajból Kassára 1623-ban – Adatok az „oly polturák” felső-magyarországi forgalmához*

BUZA János

Wine delivery from Tokaj to Kaschau (Košice) in 1623: Data on circulation of Silesian “oly poltura” in Upper Hungary

In 1630 a villein from Hidasnémeti went to Kaschau/Kassa (Košice, Slovakia) to bring a lawsuit against Mihály Szegedi, a well-to-do tradesman citizen of the free royal town. The body of magistrates of the capital of Upper Hungary (*Cassovia Superioris Hungariae civitas primaria* – as we read on contemporary etchings) ordered a witness interrogation in the case. It is clear from the plaintiff's petition and the witness's statement that the tradesman of Kaschau was in debt towards two carmen with the wagon rental. In 1623 the tradesman had several barrels of wine transported from Tokaj to Kaschau and was to have paid the freight afterwards. However, he paid one of the men only a part of the rental and he wanted to pay the other with inflated money brought in from Silesia.

Meanwhile however, Prince Gabriel Bethlen devalued subsidiary coins of mean quality and therefore the carman would not accept these. Compared to the monetary assets of the tradesman, the carmen's claim was insignificant, but compared to contemporary day wages it was not negligible. Transport charges from Tokaj to Kaschau may have amounted to 10 per cent of the local price of the drink. For this money, a grape worker in Kaschau had to work 17–21 days, a harvester 28–41 days. And even more in the Tokaj wine region, where day wages were lower still. In this light it can be understood why the villagers litigated for the illegally detained wagon rental. Presumably they had to wait in vain for years and turned to the magistrates of the free royal town in their ultimate exasperation. It is likely that the chief justice of Kaschau bound the defendant to pay the disputed wagon rental.

This case fits in with the series of lawsuits which arose in Central Europe after the wave of adulteration of coinage (the well-known Kipper- und Wipperzeit) in the 1620s. The case exemplifies, among other things, that the inhabitants of the villein villages around Kaschau owning draught livestock lived not only on tillage but can also have drawn some income from wage work, activities connected with trade in commodities.

* A tanulmány a szerző korábbi publikációjának illusztrált változata (BUZA János: Szekeresek panasza. Borszállítás 1623-ban, Hidasnémetin át Tokajból Kassára. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2007. 858–872.

Tanúváltás jegyzőkönyve, Hidasnémeti, 1630. márc. 18.
(AMK Schwartzenbachiana № 6313)

A 17. századi közép-európai gazdaság- és pénztörténet sajátos, *Kipper- und Wipperzeit* néven ismert, az 1620-as évek elejére esett korszakát jellemzi – mikroszinten – az az eset, amelynek szereplői Kassa város bírói fóruma elé vitték panaszukat egy beadványban. A hidasnémeti illetőségű felperes, mint kárvallott falusi lakos Felső-Magyarország fővárosának dúsgazdag, kereskedő polgárával szemben kereste igazát a perben. Komjáti Pál 1630 tavaszán azért fáradt Hidasnémetiből Kassára, hogy a szabad királyi város „igazságos törvényt” téve¹ kötelezze a kassai Szegedi Mihályt az évek óta esedékes 9 forint 75 dénár szekérbér megfizetésére. A perbe hívott Szegedi Mihály szegedi eredetű család leszármazottja volt, de nem közvetlenül a Tisza-parti városból, hanem Nagyszombatból költözött Kassára, ahol a tekintélyes vagyont gyűjtő kereskedő polgárok között is előkelő hely illette meg. Rangban ugyancsak az átlag felett állt, elődei nemcsak tekintélyes vagyont gyűjtöttek, hanem nemességet is szereztek.² Szegedi Mihály a családi tradíció folytatójaként örököseire³ csak készpénzben 32 655 forint 31 dénárt⁴ hagyott, mely összeg mellett annyira eltörpül Komjáti Pál 9 forint 75 dénáros követelése, hogy százelegykorosan az egész számot sem éri el. Kassa város magisztrátusa a csekélynek tűnő követelés ellenére sem utasította el Komjáti Pál keresetét, de nem is adott helyt azonnal a felperes követelésének, hanem állításának igazolását kívánta tőle. A bizonyítás igénye Czeto András, Hidasnémeti főbírájának és név szerint említett esküdtjeinek – Fodor András, Nagy Mihály, valamint Bebek Lőrinc – pár nappal későbbi tanúvallatásából⁵ világlik ki.

Takó Jakab, a magát alsónémetinek mondó helyi lakos eskü alatt vallotta, hogy Komjáti Pál egyike volt azoknak a szekereknek, akik Szegedi Mihály Tokajban termett borait Kassára szállították. Takó nemcsak tanúskodott Komjáti mellett, hanem maga is követelést támasztott Szegedi Mihállyal szemben, azt állította ugyanis, hogy neki ugyancsak adós maradt 7 forinttal a tehetős kassai kereskedő. Hidasnémeti két hajdani lakosának nyilatkozataiból csaknem teljesen összeáll a kép, amelyik persze csak akkor alkotna kerek egészet, ha Szegedi Mihály szavainak írott változata is ránk maradt volna.

A kárvallott szekerek szerint Szegedi Mihály Kassáról Tokajba tartott, amikor betért Takó Jakabhoz, s – vélhetően nem először⁶ – szekerek szerzésére kérte. Az utóbbi alkuhoz kötötte a fuvarosok toborzását, s miután Szegedi kész volt másokhoz hasonlóan „egy bortul 4 forint 25 dénár” fuvardíjat fizetni, egyezsége jutottak. Takó Jakab mellett így lett a szekerek egyike a későbbi felperes, Komjáti Pál. Az ő keresetéből derül fény arra, hogy nemcsak Alsó-⁷ azaz Hidasnémetiből, hanem Felsőnémetiből – a helység mai nevén Tornyosnémetiből⁸ – ugyancsak akadtak szekerezést vállalók. Gyakorlott szállítók lehettek, mert nemcsak „alá mentek” Tokajba, hanem a helyszínen fel is rakták a borokat, így megkímélték kassai megbízójukat a hordók mozgatásával foglalkozó borkorcsolyások⁹ fogadásától.

¹ A *Hidasnémetiben lakozó Comjati Pal actioja Cassán lakozó Szeghedy Mihály uram ellen*. Más kézzel: *Actio Pauli Komjati contra Michaellem Szegedy. Exhibita 15 Martii A(nno) 1630*. AMK Arch. Secr. Fasc. S–Szegedi № 57. A Kassa város levéltárában folytatott kutatásaimat dr. Jozef Kirst, Mária Hajdúova és Ladislav Balogh segítette, ezért köszönettel tartozom nekik.

² J. ÚJVÁRY 1994; J. ÚJVÁRY 2001

³ A Szegediek családfájára, ezen belül Szegedi Mihály öt örökösére I.: J. ÚJVÁRY 2001. 413.

⁴ J. ÚJVÁRY 1994. 37., 47.

⁵ Az *Alsó Nemeti (alias) Hidas Nemeti* főbíró pecséttel megerősített levele 1630. márc. 18-án kelt. A pecsétnek csupán a nyomai látszanak. AMK Schwartzbachiana № 6313.

⁶ Korábban is fuvaroztak számára bort, 1612-ben 30 és fél, 1621-ben pedig 43 hordó részben tarcali, részben miskolci bort szállítottatott Kassára. J. ÚJVÁRY 1994. 37.

⁷ A XVI. században Alsó-Németiként ismert községet Vámos-Németi néven is említették, mert a Hernádon vámhíd vezetett át. SZIKLAY–BOROVSKY 1896. 294.

⁸ A Hernád menti „Németi” helynevek távoli múltjára: GYÖRFFY 1987. 123–124.

⁹ Az itallal megtöltött hordók fel- és lerakása, *pincébe bocsátása* nemcsak szerszámokat és testi erőt, hanem munkafogásokat, a bor minőségére ügyelő szakértelmet is igényelt, ezért fogadták meg a korcsolyásokat, például *36 bortul és lörétül fizettem korcsolyásoknak, hogy az pincébe bocsát[ot]ták fl. 2 [d.] 20*. Szentkirályi Sebestyén számadása. 1621. febr. 3. AMK Arch. Secr. Fasc. S–Szegedi № 39. (Jelen esetben 1 hordó pincébe juttatására 6,1 dénár költség esne, ami nehezen valószínűsíthető. Feltételezhető, hogy vagy a termék minősége vagy a hordók mérete szerint eltérő lehetett egy-egy hordó rakodási költsége.) Szentkirályi Sebestyén elszámolásából részleteket közölt már KEMÉNY 1910. 233., újabban és árnyaltabban: J. ÚJVÁRY 1994. 52–56. . A borkorcsolyás személy képi ábrázolására I. BERLÁSZ 1941. 260. (16. sz. képmelléklet.) Magát a korcsolyát, mint munkaeszközt, vagyonmegosztásban is említették, vö: GYULAI 2013. 63–64.

Borkorcsolyás. Hordószállító a XVII. századból.
(Magyar Tudományos Akadémia könyvtára.)

Borkorcsolyás és borkorcsolya ábrázolása
a XVIII. századból.

BERLÁSZ 1941. 260. alapján

Szegedi Mihály még Tokajban közölte a szekeresekkel, hogy a helyszínen nem tudja kifizetni őket, otthonában azonban bármikor kész a fuvardíj kiegyenlítésére. Komjáti Pál és társai ekkor arra kérték Szegedit, hogy legalább a felső- pontosabban a tornyosnémetieknek fizessen, „mert másszorra is kellenek az új barátságok.” E tanácsból sejthető, hogy a hidasnémeti szekeresek megbíztak Szegedi Mihályban, sőt az is valószínűsíthető, hogy másoknak is fuvaroztak bort az ismert Kassa–Vilmány–Vizsoly–Tarcál–Tokaj útvonalon¹⁰ és vissza. Szegedi Mihály megfogadta a hidasnémetiek tanácsát, levelet írt kassai háza népének, akik a felsőnémetieknek járó szekérbért „oly poturakul” – azaz „oli polturákat” számlálva le – ki is fizették. A felsőnémetiek nemcsak azért jártak jól, mert gyorsan hozzájutottak a pénzükhöz, hanem azért is, mert az oli polturákat „mindgyárost elköltötték”, vagyis nyomban túladtak rajtuk. Szegedi Mihályt sem kellett sürgetniük, hogy fizesse meg az alku szerinti összeget, s akár megneszelték az „oli polturák” küszöbön álló leértékelését, akár nem, elkerülték a devalválásból eredő veszteséget. További előnyt jelenthetett számukra, hogy vélhetően olyan árukat vásároltak Kassán, amelyekre szükségük volt, illetve amelyeket viszonteladókként haszonnal adhatták tovább.

Komjáti Pál felperesi keresete szerint Szegedi Mihály a hidasnémetieknek sem Tokajban, sem Kassán nem fizetett, illetve a szállítás idején oli polturákkal sem akarta kiegyenlíteni tartozását. Előre bocsátható, hogy Szegedi nagyon helytelenül cselekedett. Pár héttel később Bethlen Gábor ugyanis éppen Kassán értékelte le az oli polturákat. Szegedi csak ezt követően kínálta fel e csökkentett értékű monétákat Komjáti Pálnak, aki érthető módon visszautasította az ajánlatot; beadványának jogtudó megfogalmazója igencsak öntudatos szavakat adott szájába: „de minthogy immár akkor currens moneta nem volt, nem tartoztam felvenni magam kárával.”

¹⁰ KOMORÓCZY 1944. 200.

A tornyosnémetiek által még elfogadott, a hidasnémeti szekeresek által már megvetett „oli poltura” egyike volt azoknak a silány külföldi vereteknek, amelyek kulcsszerepet játszottak az 1620-as évek elején a Német-Római Birodalomból¹¹ elinduló és Közép-Európa keleti területeit is sújtó inflációs¹² hullámban. Németül „Kipper- und Wipperzeit”-nek nevezik a nagy pénzrontás idejét, amelyik Kipper-kor néven a magyar pénztörténeti irodalomban¹³ szintén helyet kapott. Az inflációs veretek széles körben elterjedt változatai között kitüntetett helyre tett szert a 3 krajcáros, amelyet lengyelül „póttora” néven ismernek. Az „oli polturák” *lengyelnek tűnő nevükkel szemben* az osztrák¹⁴ eredetű, majd birodalmi szinten is terjedő 3 krajcárosok¹⁵ közé sorolhatók.

Régebbi történeti irodalmunk az egykori magyar nyelvű levelezésben¹⁶ olvasható „oly poltorak” és az „ó polturák” egymás melletti előfordulása láttán az „oly” jelzőnek „új” értelmezést adott, s így az új és az ó polturák szembesítésével, az új polturák silány voltában találta meg az 1620-as évek magyarországi és erdélyi monetáris zavarainak közelebbi okait. Alátámasztani látszottak e vélekedést azok az egykori és egykorú források, amelyben az ó és az új polturák előfordultak. Az 1610-es évek végének és az 1620-as évek elejének rendkívül élénk kibocsátási tevékenysége révén minden korábbinál több új – egyre kevesebb ezüstöt tartalmazó – váltópénz került forgalomba, miközben a jó – magasabb ezüst tartalmú – ó pénzek egyre ritkábbakká váltak. Hovatovább a közfelfogásban kialakult az új pénz = rossz pénz, illetve az ó pénz = jó pénz ellentétpár.

Az „oly poltura” „oly” jelzője azonban nem a váltópénz korára, hanem földrajzi eredetére, pontosabban a sziléziai Ohlau (ma: Olawa, Lengyelország) verdéjére¹⁷ utalt. Sziléziában, Liegnitz, Brieg és Wohlau hercegségekben igen élénk volt a Kipper-kori pénzverés, uralkodójuk, János Keresztély herceg (Johann Christian, 1591–1639, Ohlauban ur. 1602–1633) pedig 1621-től Ohlauban, legjelentősebb verdéjében, nagy mennyiségben veretett „ohlaische” garasokat.¹⁸ Az Ohlauban vert garasok tulajdonképpen 3 krajcárosok voltak, ezek kapták az „oly poltura” nevet a köznyelvben, miként erre a kassai német nyelvű hagyatéki leltárak egyikéből is következtethetünk: *Item ollesch gelt zu bolturacken* gezeit ist fl. 19.¹⁹

Az ún. „oly” polturákat tehát *nem* az új lengyel polturák, hanem a hírhedt *sziléziai inflációs veretek* közé²⁰ kell sorolni. Azok közé, amelyeket 1622/23-ban a lőcsei krónikától²¹ az erdélyi feljegyzésekig²² joggal marasztaltak el a betűvetésben jártas kortársak, s terjedésükkel magyarázták a lakosság többségét sújtó drágaságot.

¹¹ Klasszikus tanulmányként említhető: OPPEL 1886; illetve a 20. század elejéről: SCHÖTTLE 1921; a II. világháborút követően: REDLICH 1972. passim. A könyvtárnyivá duzzadt szakirodalom néhány kitűnő, a regionális kutatásokat is dokumentáló, későbbi példájára lásd: SCHNEIDER 1981; KLÜBENDORF 1988; KLÜBENDORF 1989.

¹² A gazdaságtörténészek egy része vitatja az infláció fogalmának használhatóságát, visszavetítését az újkor korai századaiba; természetesen ellenpéldát a hazai szerzők köréből is lehet említeni: ZIMÁNYI 1975.

¹³ HUSZÁR 1975 (CNH III/I.) 30–37., illetve újabb levéltári kutatások nyomán és szakirodalmi kitekintéssel: BUZA 2000.

¹⁴ Österreichische Münzprägungen 1519–1938. XXXVI.

¹⁵ Österreichische Münzprägungen 1519–1938. XXXVI.; illetve CHRISTMANN 1988. 60–72.

¹⁶ *Itt az jó oly poltorakot sem akarják elvenni, mind ó polturákat kívánnak, az számtartó penig Patakon mind egyaránt veszi az olyval együtt a rosszat is.* Rákóczi György leveléből, Ónod, 1623. jan. 11. SZILÁGYI 1894. 657.

¹⁷ BUZA 1999. 356–369.

¹⁸ *[d]ie Menge der sich ausdrücklich als ohlaisch* bezeichnenden Gepräge, Groschen*... erkennen lässt.* FRIEDENSBURG 1899. 128. (*Kiemelés nincs az eredetiben! B.J.)

¹⁹ *Inventarium bonorum et rerum Mathiae [Veischab] Weishaupt.* Kassa, 1623. nov. 27. AMK Schwartzbachiana № 6014.

²⁰ A sziléziai kipper-veretek terjedését korábbi szakirodalmunk is hangsúlyozta: HUSZÁR 1945. 29–30., illetve HUSZÁR 1975 (CNH III/I.) 32–33.

²¹ *A drágaság a silány, hamis pénzek miatt keletkezett, azért mert egyes akasztófárávalók az összes régi, jó pénzt kivitték és mindenféle hitvány sziléziai polturát hoztak be, ily módon az egész ország régi, jó pénzét szégyenletesen elrabolták, nekünk kárt okoztak és romlást zúdítottak ránk, míg az álnokok, az országrontó csalók egy csapásra meggazdagodtak. A német eredetiből csupán a kiemelt szavakat idézve: dasz alte gutte geld gantz hienausz geführet, vund allerlej schelmische schlesische Polturacken hereingebracht haben.* HAIN 1910. 161. (Az eredeti szövegben nincs kiemelés.)

²² A kortárs kereskedők egyike Bethlen Gábor sziléziai szerzeményeit, *Opuliát és Ratiboriát* jelölte meg a rossz pénzek forrásaként, *onnat származik bé valami hamis poltura* – írta, illetve más szavakkal: *onnat hoztak vala sok veszedelmes polturát.* (Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memóriáléja). MAKKAJ (szerk.) 1980. 234–236. Az erdélyi emlékirat- és naplói- és

János Keresztély liegnitz-briegi herceg 3 krajcáros pénze. Ohlau, 1621 (0.87 g). Aukciós példány, AgoraAuction 2015. júl. 15. Lot 314. / Kipper 3 Kreuzer – John Christian of Silesia-Liegnitz-Brieg (1602–1639), Ohlau, 1621 (<http://agorauctions.com>)

A Felső-Magyarországon, helytelenül, polturáknak nevezett sziléziai három krajcárosok (garasok) hírhedt veretei voltak a Kipper-kornak, a „fejes apró poltura” névvel illetett, Frigyes Vilmos tescheni herceg (1601–1625, ur. 1617–1625) nevére vert tescheni három krajcárosoknak Borsod és Abaúj vármegye 1622-ben statútumban tiltotta meg az átváltását, így tett egyébként Bethlen Gábor is Erdélyben.²³

megfigyeléseit, értékeléseit a régebbi forráskiadások nyomán hasznosította a korábbi szakirodalom. Bőséges kassai példanyaggal dolgozta fel: KERÉKES 1943. 291–310., továbbá MRÁZ 1953. 512–564., a monetáris zavaroktól az árszabályozásig terjedő rész: 532–548., a későbbiekben ZIMÁNYI 1981. 703–713., illetve IMREH 1992. 73. A közelmúltban teljes fordításban jelent meg a szász krónikás műve: KRAUS 1994. 116–118. A Bethlen-kori erdélyi pénzforgalomra vö.: BUZA 2014.

²³ BUZA 2008. 97. Frigyes Vilmos – tescheni-sziléziai - polturájának 1622. évi forgalmát Borsod vármegyei forrás bizonyítja: TÓTH–BARSZ 1989. 19.

*Frigyes Vilmos tescheni herceg 3 krajcáros. Aukciós példány, Münzenhandlung Manfred Olding
Kipper 3 Kreuzer – Frederick William of Silesia-Teschen (1617–1625),
Skotschau, Teschen, 1622 (www.ma-shops.com®))*

Az ohlaui és tescheni garasok („polturák”) egy időben forogtak a kassai kereskedők gyakorlatában, Szentkirályi Sebestyén neves kassai kereskedő 1624-ben vezetett számadásai szerint az oly polturát 1 dénárral, az apró fejes polturát 3 dénárral váltották (a lengyel poltura ugyanekkor 4,5 dénárt ért Kassán).²⁴

Az 1630 tavaszán szekérbért követelő Komjáti Pál *mintegy hat esztendővel* korábbra tette a borszállítás idejét, Takó Jakab viszont eskü alatt vallotta, hogy *ez előtt hat esztendővel* alkudtak meg Szegedi Mihállyal. Állításuk szerint 1624-ben fuvarozták volna Tokajból Kassára Szegedi Mihály borát, emlékeztük azonban bizonyíthatóan cserben hagyta őket, ugyanis Bethlen Gábor az „oly polturák” értékének csökkentését legkorábban 1623 februárjának utolsó, illetve márciusának első napjaiban²⁵ rendelte el. A józan és sokoldalú tehetséggel megáldott fejedelem²⁶ 1623 januárjában – minden jel szerint válaszevélben – tudatta Kassa városával, hogy „a rossz monéták miatt való nagy szükséget” a távoli fejedelemségből nem orvosolhatja. Erdélyből kijöve azonban Kassán törekedni fog arra, hogy egyéb visszasságokkal egyidejűleg „a monétákból való nagy fogyatkozásokat”²⁷ is megszüntesse. Bethlen 1623 februárjára hirdette meg a kassai részgyűlést, s e hó 15-én vonult be²⁸ a városba. Az ünnepélyes fogadtatást követően azonban hamarosan feszültté vált a fejedelem és a magisztrátus kapcsolata, az előbbi udvarnépevel együtt a drágaságot, az utóbbi pedig a silány pénzeket nehezményezte.²⁹ Bethlen ezt követően döntött a rossz pénzek, így az „oly polturák” devalválásáról.

A sziléziai és a hozzájuk hasonló inflációs 3 krajcárosok csúfos bukása igazolta: „a rossz hír szárnyon jár”-közmondást. Tokajban 1623 áprilisában tanú vallott arról, hogy a „polturának állapotia megfordula”.³⁰ Göncön pedig csaknem egyidejűleg úgy tudták, hogy Kassa előljáróinak fellépése³¹ bírta rá a fejedelmet a devalvációs döntés meghozatalára. Az értékcsökkentésnek nyilvánvalóan drámai hatása lett, hiszen a pénzvagyron 75%-ának elvesztésével sújtotta azokat, akik nem szabadultak meg időben „oly polturáiktól.” A korábban 4 dénárban számított váltópénzt ugyanis csupán 1 dénárban³² váltották be a pénzverdében. Tetézte a hirtelen támadt gondot az, hogy a lakosság egyáltalán nem volt hajlandó elfogadni a „letött” és „megunt” jelzőkkel illetett rossz pénzt; 1623 márciusában már a szőlőkben is csak jó pénzért vállaltak munkát a napszámosok.³³ Az átmeneti munkaerőhiány miatt Kassán felmerült a robotkényszer³⁴ gondolata, ami a föld népe előtt másutt és később is gyűlöletes volt.³⁵

²⁴ BUZA 2008. 99.

²⁵ Továbbiakban: BUZA 2000. 898.

²⁶ PÉTER 1986. 641–642.

²⁷ Udvarhely, 1623. jan. 14. AMK Schwartzbachiana № 5992., a levél tartalmát ismertette KERÉKES 1901. 318.

²⁸ SZILÁGYI 1879. 448–452., KERÉKES 1908. 95–96.

²⁹ Újabb megvilágítására: BUZA 2000. 896–898.

³⁰ Lakatos János vallomása. Tokaj, 1623. ápr. 5. AMK Arch. Secr. Fasc. Y–Békessi, № 10.

³¹ [a]z Kassai város két tanácsbeli böcsülletes szömélyt választott volt ő Felségéhez az pénz állapotja felől, ő Felsége szabadon hagyta, akár vegyék, akár ne ezt az hitvány polturát. Henköl/Henkely Andras felperes keresete Szabó Péter alperes ellen 140 forintot vett szántó és rét visszavásárlása tárgyában. (Ha a teljes vételárat oly polturával egyenlítették ki, akkor 3500 példányt kellett belőlük leszámolni!) Gönc, 1623. ápr. 6. AMK. Arch. Secr. № 6033/1–2.

³² AMK Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) f. 223/v., vö.: KERÉKES 1908. 98.

³³ Szegedi István városi előljáráshoz benyújtott kérelméből kitűnik, hogy az szőlő műveltetésére kívántatik jó penz. Kassa, 1623. márc. 23. AMK Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) f. 184.

³⁴ Az kassai szőlő műveltetésről az jobbágyokat erőltessék reá, hogy műveljék meg az Vereshegyi szőlőt. Kassa, 1623. márc. 29. AMK Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) f. 186/v.

³⁵ MAKKAJ 1954. passim; PÉTER 1961/a. 428–440., NÉMETH 1988. 317–318. Megjegyzendő, hogy a szőlőművelés során a bér munka jelentősebb volt az ingyen robotnál, vö.: ZIMÁNYI 1976. 120–125.

Komjáti Pál tehát joggal utasította vissza Szegedi Mihály ajánlatát, aki persze nem véletlenül akart szabadulni az „oly polturáktól”. Az értékcsökkentést egy tisztas kassai polgárház és tartozékainak³⁶ ára, legkevesebb 2666 forint 25 dénárja³⁷ bánta, ugyanis hagyatéki³⁸ leltárában 888 forint 75 dénárnyi „oly polturát” írtak³⁹ össze. Csinos összeg volt ez a maga korában még akkor is, ha Szegedi Mihály hagyatékában szerény helyet foglalt el, a leltárban összesített készpénznek csupán 2,7%-át érte el. Szegedi Mihály hátra hagyott pénzvagyona mellett a két hidasnémeti szekeres követelése – együttesen 16 forint 75 dénárja – igen szerény összegnek tűnik. Ők azonban nyilván más mércével mértek. Igen valószínű, hogy számukra a fuvardíjak mellett a napszámbérek alakulása, illetve pillanatnyi állása volt a meghatározó. Évről évre nem követhető nyomon az arató-, illetve szőlőművelő napszámosok bére, de a fennmaradt néhány adat támpontul szolgálhat:

Napszámos aratók pénzbére Kassán, dénárban (egyszeri étkezéssel)

Év	arató	kéveköthő	kaszás
1617	8	9 ⁴⁰	
1620		11 (9 bér + 2 húspénz) ⁴¹	
1624	10	15 ⁴²	
1625 (limitált)	15	15	50
1625 (becsült)	22	22 ⁴³	75

Szőlőmunkások napszámbére, dénárban

Év-hónap	kapás, metsző, nyitó	trágyahordó*	homlító ⁴⁴	napszámos, karóverő	kötöző
1624. ápr.	20	10 ⁴⁵	100 veremre 36		
1624. máj.				25	15 ⁴⁶
1625. márc.	szőlőben 20 kertben 15 ⁴⁷	20	100 veremre 40		

³⁶ Viszonyítási alapul álljon itt Baranyai István példája, aki 3000 magyar forintért adta el a városháza mögötti házát, hóstáti házát, csűrjét, kertjét, szántóit és zálogos réteit. Kassa, 1622. szept. 18. AMK Arch. Secr. Fasc. V–Baranyai № 4. A készpénz zöme tallérokából állt, de egy kevés oly poltura is volt benne. Kassa, 1626. jún. 30. AMK Arch. Secr. Fasc. V–Baranyai № 10. Szegedi Mihályéhoz hasonló pénzvagyons elvesztésére Erdélyben is volt példa, Marosvásárhelyi Nagy Szabó 2500 forinttra tette veszteségét: *Nékem süle oda harmadfél ezer forintom, midőn eszembe vőm magamat.* MAKKAJ (szerk.) 1980. 235.

³⁷ Szegedi Mihálynak két háza volt Kassán, 1632-ben az egyiket 2000 forinttra, a másikat pedig 800 forinttra becsülték. J. ÚJVÁRY 1997. 128–129. E ponton köszönöm meg J. Újváry Zsuzsanna egyetemi docens fáradozását, aki írásom szaklektori teendőit gondos munkával – *gratuitus laborként* – volt szíves ellátni.

³⁸ Pénzvagyonának összesítésére l.: J. ÚJVÁRY 1997. 37–38.

³⁹ Az összesen 296 ¼ fontot nyomó rossz pénzt fontonként 3 forinttra értékelték. Kassa, 1632. dec. 8. AMK Arch. Secr. Fasc. S–Szegedi № 60., vö.: BÚZA 2000. 900.

⁴⁰ AMK Maculatorium 1617, 1618 (H III/2 mac. 53.) (1617. júl. 7.)

⁴¹ Tényleges bérfizetés nyomán. *Rationes Sebastiani Szentkirályi.* 1620. júl. 27. AMK. Arch. Secr. Fasc. S–Szegedi № 39. Szentkirályi Sebestyén elszámoltatására bővebben: J. ÚJVÁRY 1994. 52–56.

⁴² AMK Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) f. 444/v. (1624. júl. 4.)

⁴³ A szakmájában aratók bérét 1 kötél földtől 2 forintban, 6 kenyérben és 6 font húspan állapította meg az előjárás, az aratókét és a kéveköthőket 15–15 dénárban, a kaszásokét pedig 50 dénárban. E napszámbérek azonban a rossz termés miatt tarthatatlanoknak bizonyultak, az eredeti bejegyzés szerint: *De mivelhogy igen szűk volt az aratás, az emberek ez végezés mellett meg nem maradtanak, hanem f. 3 f. 3 ½ is adtak. Azonképpen az napszámosoknak is többet.* – ennek alapján emeltem meg 50%-kal a becsült napszámbéreket. AMK Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) f. 47/v. (1625. júl. 10.) A bérek kényszerű emelése sem egyedi, sem helyi jelenségnek nem tekinthető, vö.: BALASSA 1988. 275–276.

⁴⁴ A homlítókat a szőlőt bujtással szaporították oly módon, hogy a termő tőkék hosszú vesszejét óvatosan meghajlítva ásták le, s csak akkor vágták le a tőkéről, amikor már meggyökeresedett, azaz új tőke lett belőle. A „homlítás” és a „bujtás” szó azonosítása közel egykorú forrásból is igazolható: *Inoculatio = boitas, homlitas* (SZIKSZAI FABRICIUS 1906. 32.), vö.: BALASSA 1973.

⁴⁵ A „homlító” bérét eredetileg 40 dénártra tették, e számot azonban áthúzták, s 36-ot írtak helyette, tehát 10%-kal csökkentették bérüket. *Az eredetiben nem a trágyahordók, hanem a *ganéj hordók* napszámbérét állapították meg. AMK Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) f. 345. (1624. ápr. 15.)

⁴⁶ A kötözők napszámbérét 25 dénárról javították 15 dénártra. AMK Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) f. 457/v. (1624. máj. 3., de máj. 28. utáni bejegyzés)

⁴⁷ AMK Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) f. 20. (1625. márc. 24.)

Mint láttuk – a *Hidasnémetiben lakozó* Komjáti Pál 9 forint 75 dénárt követelt Szegedi Mihálytól, ezért az összegért 1624 májusától 39 munkanapot kellett volna szőlőben dolgoznia, illetve 1625-ben a munkavállalóra nézve kedvezőbb, becsült béren számítva is jó két hétig – pontosan 13 munkanapon át – kaszálnia. Földijének – Takó Jakabnak – 7 forintjára pedig 28 napi szőlőmunka, illetve jó 9 napi kaszálás számítható.

A későbbiekre nézve az „állandó értékű aprópénzek” 1625-ben megkezdett kibocsátása, illetve 1626-tól számítható terjedése⁴⁸ után kiadott felső-magyarországi árszabás szerint Kassán a szőlőmunkások napszámbérét egyszeri étkezéssel 15, ellátás nélkül 26 dénárban, a Hegyalján azonban hasonló feltételekkel csak 10, illetve 20 dénárban állapították meg. Megyei szinten még alacsonyabbak lettek a mezei napszámbérek; a kaszásoké 15–20 dénár, az aratóké pedig 6 dénár⁴⁹ csökkent, az utóbbi tételek nyilván egyszeri étkezéssel értendők. A limitáció – vélhetően átmeneti⁵⁰ – adatainak⁵¹ tükrében munkanapokra számítva kétségtelenül felértékelődött a hidasnémetiek követelése.

A szekeresek jogos igénye nemcsak a közép-európai pénzrontás utáni peres ügyek egyikeként tarthat számot a gazdaságtörténészek figyelmére, hanem azért is tanulságos, mert a tokaji bor szállítási költségéhez ugyancsak értékes adalékot nyújt. Takó Jakab vallomásából többek között arra lehet következtetni, hogy a szekeresek egyeztették a fuvardíjakat; korai bérkartelljt sejtet Takó „amit más ad, kegyelmed is adja meg azt” kijelentése. Mint láttuk, „egy bort” – vagyis egy hordó bort – fel- és lerakási költséggel együtt 4 forint 25 dénárért szállítottak Tokajból Kassára. 1622 végén, 1623 elején – azaz Szegedi Mihály borainak szállításával szinte egyidejűleg – Tokajban „fejér oly poturán” 45 forintért⁵² adtak egy hordó bort. A termék helyi árának ismeretében látható, hogy a Tokajtól Kassáig vivő úton a szállítási költség 1 hordó bor árát 9-10%-kal⁵³ emelte meg.⁵⁴ A bor, mint értékes és kelendő fogyasztási cikk, elbírta a mintegy 10%-os fuvardíjat; 1622-ben egy kassai hordó jobb minőségű bort 90 forintért, két gyengébbet pedig hordónként 72 forintért mértek ki a városi kocsmán, seprőjüket hordónként további 1 forint 60 dénárért⁵⁵ értékesítették. Bár a borok eredetét és vételárát nem jegyezték fel, ha tokajiakat ütöttek csapra, akkor is tisztos hasznot hozott a kocsmáltatás.

⁴⁸ HUSZÁR 1975 (CNH III/I.) 37–38.

⁴⁹ Az ármegállapító kassai gyűlés ideje: 1626. márc. 24. LEHOCZKY 1894. 348.

⁵⁰ A soproni országgyűlés 1625-ben az aranyforint árfolyamát 200, a tallérét pedig 120 dénárban állapította meg: 1625. évi 39. tc. 3.§. (Corpus Iuris Hungarici 1608–1657. 260.), és ezeket a kurzusokat vették alapul az 1626. évi kassai gyűlésen is. LEHOCZKY 1894. 346. Az aranyforint és a tallér árfolyama* azonban emelkedett, ami nyilván hatással volt a bérek színvonalára is. *HORVÁTH 1960, illetve HORVÁTH 1964; KAZIMÍR 1964; HUSZÁR 1989, újabban és az adott térségre: BUZA 2002. 149–150.

⁵¹ A későbbiekben – a hegyaljai limitációk szerint – a metszők, az ültetők és a homlító ékeztetés nélkül 24–27 dénárt kerestek naponta, étkezéssel pedig 12–17 dénárt; a kapások napszámbére 25–30, illetve étkezéssel 15–21 dénár volt, a kötözőknek viszont csak 15–18, illetve 9–12 dénárt fizettek. Kassa és Eperjes szőlőiben némileg kedvezőbbek voltak a bérek, számottevően magasabbnak a homlító napszámbére bizonyult. HÖGYE 1985. 209–213.

⁵² Lakatos János és felesége vallomása: Tokaj, 1623. ápr. 5. Papírfelzetes pecséttel – „TOKHAI VAROS PECZETI” – megerősített vallomás. AMK Arch. Secr. Fasc. Y–Békessi № 10.

⁵³ Igen valószínű, hogy a nagy pénzrontás mind a termékek árát, mind a fuvardíjakat megemelte. Kérdéses, hogy a szállítási díjak inflációs emelkedése azonos mértékben követte-e a termékárak drágulását. Megnyugtató választ erre csak akkor adhatnánk, ha a fuvardíjakról több – és az infláció torzító hatásaitól mentes – adattal rendelkeznénk.

⁵⁴ A távolság növekedése értelemszerűen emelte a szállítási költségeket, vö.: GECSÉNYI 1966. 476–478.

⁵⁵ *Restantiák Anni 1622*. AMK Suppl. H. 2.

Kassa és a felső-magyarországi szabad királyi városok borkereskedelme jól ismert a történeti irodalomban. Városszövetségük figyelme kiváltképpen a szőlőművelés miatt terjedt ki a Hegyaljára.⁵⁶ Tehetős kalmárjaik nemcsak közvetítették a hegyaljai bort, hanem előszeretettel tettek szert szőlőbirtokra a Hegyalján, s természetesen Kassán⁵⁷ is; így borkereskedőkből – kalmárságuk feladása nélkül – boros gazdákká is váltak. Szabad és dézsmás szőlőket⁵⁸ nemesek⁵⁹ és polgárok, természetes és jogi⁶⁰ személyek, illetve jobbágyok – *extraneus*⁶¹ mezővárosiak és falusiak – is vásárolhattak, s ha elegendő tőkével rendelkeztek, bér munkásokat – nyitó, metsző, kapás, karóverő, kötöző, stb. napszámosokat⁶² – szintén felfogadhattak. A gyalogszerrel szorgoskodók mellett a szekeresek nemcsak a munkaerejüket és a szállításban szerzett jártasságukat kínálták fel a fontosabb kereskedelmi utak mentén, hanem járműveikkel – hordók, kádak⁶³ szállítására szolgáló, alkalmasint átalakított, kortársi szóhasználat szerint „bor szekerekkel”⁶⁴ – és jószágaikkal együtt vállaltak munkát,⁶⁵ s vettek részt az igencsak kelendő bor, a térség exportképes áruja és egyéb termékek forgalmazásában. Igen valószínű, hogy egyes társaik készpénznek fő forrása nem a telki állományból eredt, hanem a számos kockázattal járó⁶⁶ fuvarozásból származott. Az útviszonyok és a közbiztonsági fogyatékoságok, továbbá egyes szállítatók – fentebb látott – megbízhatatlansága miatt is kockázatos tevékenység volt a szekerezés, azonban a felvevő piacként és közlekedési csomópontként⁶⁷ is jelentős Kassa közelsége a vasúti forgalom megindulásáig alkalmi munkát kínált a fogattal bírók számára.

⁵⁶ H. NÉMETH 2004. II. 193–196.

⁵⁷ Kőszegi Szűcs Miklós például 1625-ben két kassai parlag szőlőt vett 135, illetve 100 forintért; 1626-ban egy szőlőt 150 forintért; 1627-ben „egy kis darab szőlőcskéért” 38 forintot adott; 1632-ben újabb kassai szőlő tulajdonosa lett 85 forintért, illetve egy kis szőlőért 20 forintot fizetett, végül 1634-ben – már Kassa bírájaként – 120 magyar forintért vásárolt helyi szőlőbirtokot. AMK Arch. Secr. Fasc. Y–Kőszeghy № 3–4., 6., 8., 10–12.

⁵⁸ PÉTER 1964/b

⁵⁹ Időben közeli kiragadott példa: Gyarmathy Szeöts Mátyás és felesége 1625-ben két szőlőt vett Mádon 260, illetve 145 magyar forintért. Mád, 1625. júl. 3. AMK Schwartzbachiana, № 6097–6098.

⁶⁰ Egyes szabad királyi városok extraneus birtoklására például N. Kiss 1966. különösen: 95–96.

⁶¹ OROSZ 1960. 10–23.

⁶² BALASSA 1973; illetve ZIMÁNYI 1976. 120–121.

⁶³ A „törkölyhordó-szekér” fogalma is ismert volt a régi magyar nyelvben. TAKÁTS Sándor: *Ló, kocsi és hőkös* c. írása: TAKÁTS 1961. 224.

⁶⁴ Az általánosan használt *szekér* szavunk mellett Szikszai Fabricius Balázs szénás, fa és *Vehis vini – Bor szeker* változatot vett fel szótárába. SZIKSZAI FABRICIUS 1906. 55.

⁶⁵ Szentkirályi Sebestyén feljegyzése szerint a borokat felhozó nagyidai szekereknek 19 forint 54 dénárt fizettek (1620. nov. 10.), illetve az Újhelyben 24 forintért vett 1 hordó és 1 átalag bort 2 forintért hozták Kassára (1621. nov. 9.). Ha a szekeresek a fel- és lerakást, illetve a bor pincébe bocsátását nem vállalták, akkor azt külön kellett megfizetni; így például 1621 februárjában a korcsolyások 36 hordó bort és lőré 2 forint 20 dénárért juttattak le a pincébe. AMK Arch. Secr. Fasc. S–Szegedi № 39.

⁶⁶ A két hidasnémeti szekeres 1630 márciusa után nem fordult többé Kassa elöljáróságához. Ha nagy késéssel is, de minden valószínűség szerint megkapták a visszatartott fuvardíjat. Keresetüket szinte az utolsó pillanatban nyújtották be, ugyanis adósuk, Szegedi Mihály 1630-ban meghalt, vö.: J. ÚJVÁRY: 2001. 413.

⁶⁷ FAZEKAS 1992. 313.

[illegible]

*Komjáti Pál (Hidasnémeti) peres beadványa Kassa városhoz a kassai Szegedi Mihály ellen.
Kassa, 1630. márc. 30. AMK Arch. Secr. Fasc. 5–Szegedi № 57.*

Függelék – Forrásközlés

1. Kassa, 1630. március 15.
Komjáti Pál peres akciója Szegedi Mihály ellen
(AMK Arch. Secr. Fasc. S–Szegedi № 57.)

Abaúj vármegyében, Hidas Nemetiben lakozó Comjati Pál actioja,⁶⁸ azon Abaúj vármegyében és Kassa városában lakozó Szeghedy Mihály uram ellen, mely ekképpen következik.

Ennek előtte, mintegy hat esztendővel ez Dominus I⁶⁹ kért volt egynéhányon bennünket, hidasnémetieket, azonképpen Felső Nemetieket is, hogy ő kegyelmének hoznánk Tokayból egy néhány hordó bort fizetésért. Ő kegyelme kérésére alá mentünk, az borokat felraktuk. Ugyanott, Tokayban mondotta ő kegyelme: Jó uraim, én most kegyelmeteknek pénzt nem adhatok itt, hanem akármikor megtalálja kegyelmetek én nálam. Én arra mondtam ő kegyelmének: Jó akaró uram, ha szinte kegyelmed nekünk nem adhat is, csak az felső Nemetieknek adjon kegyelmed, mert másszorra is kellenek az ő barátságuk. Ez beszédünkre az Dominus A⁷⁰ levelet írván fel ide háza népének, azoknak a felső Nemetieknek oly poturakul megfizettetett, az melyet azok mindjárt elköltöttek. Engemet pedig sem a más társaimat, az Hidas Nemetieket egy pénzek[kel] sem kínálta akkor, sem meg nem adta, melyet elegendőképpen megbizonyítottam.

Azonközben haladván az dolog valamennyit, történt Bethlen Gábor fejedelemnek, ő felségének Erdélyből való kijövele, mely kijövele alatt az oly potura deponáltatott,⁷¹ és mind ez ideig is az én szekerességemért való fizetésem egyik része, úgymint fl. 9 d. 75 oda vagyon. Minthogy azért ez Dominus I akkor, mikor az oly poturaknak keleti volt, engemet nem contentált,⁷² noha annak utána úgy van három héttel, mikor immár az a pénz letéttetett, mások által kénáltatott vele; de minthogy immár akkor currens moneta⁷³ nem volt, nem tartoztam felvenni magam kárával. Kévénom azért az igazságos törvénytől, hogy uraságtok engemet ez Dominus I-vel az megírt liquidum debitumról⁷⁴ contentáltasson, ne kellessék többször ide fáradnom, és uraságtokat is érette molesztálnom. Uraságtoktul igaz törvényt várok.

Ha kévántatik, szabad legyen ennek utána is szólanom avagy íratnom.

⁶⁸ Actioja = pere.

⁶⁹ Dominus I (in causam attractus) = szó szerint „perbe hívott úr” = alperes úr.

⁷⁰ Dominus A (actor) = felperes úr. [Az „A” itt tollhiba a szövegben, helyesen „I”-t kellett volna írni!]

⁷¹ Deponáltatott = letéttetett (devalváltatott)

⁷² Contentált = kielégített (megfizetett).

⁷³ Currens moneta = folyó pénz, kelendő pénz; korabeli szóhasználatlal *elkelő pénz*.

⁷⁴ Liquidum debitum = folyó adósság, fennálló adósság.

2. Hidasnémeti, 1630. március 18.
Tanúvallatás
(AMK Schwartzbachiana № 6313)

Én Alsó Nemeti (alias)⁷⁵ Hidas Nemeti főbíró Czeto András esküdt társam Fodor Andras, Nagy Mihaly, Bebek Leorinc etc. Minden tisztességes dologban való szolgálatunk után adjuk értékére minden rendbeli urainknak, az kik ez mi levelünket olvasandják.

Hogy jüve mi előnkbe falunkban lakozó Komjati Pal, kérvén azon, hogy mi tisztünk szerint némi-nemű dolognak eligazítására tanút esketnénk. Mi azért illendő kívánságát látván, eskettük meg ez megnevezött szömélyt, aki hiti után ezt vallja.

Én Alsó Nemetiben lakozó Tako Jacab hitöm után mondom és vallom, hogy ezelőtt hat esztendővel, jöve alá Tokajba indulván Cassan lakozó Szegedi Mihály uram, betérvén hozzám kére azon, hogy én ő kegyelmének Tokajban termett borainak fölhozására szekereket szörzenék. Én arra azt felelém, jó volna uram a szekeres szörzés, de meg kellene alkudni; ő kegyelme mondá, hogy hát mit kívántok, én mondék, amit más ad, kegyelmed is adja meg azt, és így megalkudt ő kegyelme velem egy bortul fl. 4 d. 25, én pedig az ő kegyelme számára híttam szekereket, mivel ő kegyelme reá felelt neköm, hogy a szekereket megelégti, de még hogy magamnak is adós ő kegyelme hét forinttal, az mely szekeresek közül ez falunkban lakozó Komjati Pal is egyik volt.

Actum in pago praenominato coram iudicibus et assessoribus. Anno Domini 1630, 18 Martii. Sigillo publico confirmatur.

Idem ut supra

Manu propria.⁷⁶

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

AMK = Archiv mesta Košic [Kassa Város Levéltára], Archiv mesta Košice, Kassa/Košice, Szlovákia

Arch. Secr. = Archivum secretum [Kassa város titkos levéltára]

Fasc. = Fasciculus

Schwartzbachiana = Collectio Schwartzbachiana (Schwartzbach-gyűjtemény)

Suppl. H = Supplementum Halaganum (Ondrej Halaga-féle supplementum)

Prot. delib. (H III/2 pur. 14.) = Supplementum Halaganum. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Liber civitatis maior, purificata. III/2, pur. 14. = *Liber/Prothocollum deliberationum magistratualium ab anno 1620 usque 1624.*

Maculatorium 1617, 1618 (H III/2 mac. 53.) = Supplementum Halaganum. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Libri citatis minores, maculatoria. III/2, mac. 53. = *Maculatorium Civitatis incltyae Cassoviensis Annorum 1617, 1618*

⁷⁵ *alias* = másként

⁷⁶ Kelt a fent nevezett faluban, a bírák és esküdtek előtt, az Úr 1630. esztendejében március 18-án. Kelt úgy, mint fent. Közpecséttel megerősítették. Saját kezűleg. [A pecsétnek csak a nyomai látszanak.]

BIBLIOGRÁFIA

BALASSA 1973

BALASSA Iván: A szőlőművelés és a borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján = *Agrártörténeti Szemle* 15. (1973)/1–2. 1–12.

BALASSA 1988

BALASSA Iván: A tokaj-hegyaljai szőlőművelés munkaszervezetének néhány vonása a XVII–XVIII. században = *Agrártörténeti Szemle* 30. (1988) 271–305.

BERLÁSZ 1941

BERLÁSZ Jenő: A magyar ipar és kereskedelem állapota a XVI–XVII. században. In: *Magyar művelődéstörténet I–V. Szerk.: DOMANOVSKY Sándor. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942. III. A kereszténység védőbástyája* (1941). 187–216.

BUZA 1999

BUZA János: Sziléziai kipper-veretek Felső-Magyarország pénzforgalmában. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk.: BERTÓK Krisztina–TORBÁGYI Melinda. Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, 1999. 356–369.*

BUZA 2000

BUZA János: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza = *Századok* 134. (2000) 881–912.

BUZA 2002

BUZA János: Az aranyforint felső-magyarországi árfolyama a 17. század első felében = *Numizmatikai Közöny* CI–CII. (2001–2002). 147–154.

BUZA 2008

BUZA János: Tescheni három krajcárosok voltak a „fejes, apró poltúrák” = *Numizmatikai Közöny* CVI–CVII. (2007–2008). 33–50.

BUZA 2014

BUZA János: Pénzforgalom és árszabályozás Bethlen Gábor uralkodása alatt. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. DÁNÉ Veronika et al. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014. 487–497.*

CHRISTMANN 1988

Thomas CHRISTMANN: Das Bemühen von Kaiser und Reich um die Vereinheitlichung des Münzwesens (Univ. Diss., 1987. Universität des Saarlandes, Saarbrücken). Duncker & Humblot, Berlin, 1988 (*Schriften zur Rechtsgeschichte*, H. 41.)

Corpus Iuris Hungarici 1608–1657

Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek. Szerk.: NAGY Gyula et al. Franklin-Társulat–Grill Károly, Budapest, 1900 (Corpus Iuris Hungarici – Magyar Törvénytár Millenniumi Emlékiadás)

FAZEKAS 1991

FAZEKAS Csaba: Útviszonyok, úthálózat és városok a XVIII. század végi Magyarországon = *Közlekedéstudományi Szemle* 42. (1992)/6. 308–318.

FRIEDENSBURG 1899

Ferdinand FRIEDENSBURG: Schlesiens neuere Münzgeschichte. Morgenstern (Wohlfahrt), Breslau, 1899 (*Codex diplomaticus Silesiae* XIX.)

GECSÉNYI 1966

GECSÉNYI Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása, 1485–1563 = *Agrártörténeti Szemle* 8. (1966)/1–4. 470–482.

GYÖRFFY 1987

GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Akadémiai, Budapest, 1987³

GYULAI 2013

GYULAI Éva: Balassi Bálint szövei Miskolcon. In: *Szőlő – Bor – Termelés – Fogyasztás – Társadalom. Borkultúra és társadalom – visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. [Csoma Zsigmond-émlékkönyv]. Szerk.: MUSKOVICS Andrea Anna. Agroinform, Budapest, 2013. 66–71.

H. NÉMETH 2004

H. NÉMETH István: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon I–II. MOL–Gondolat, Budapest, 2004 (*Doktori mester munkák*)

HAIN 1910

Zipserische, oder Leutschauerische Chronica undt Zeitbeschreibung. Zusammengetragen der lieben Posterität zur Nachricht von Caspar HAIN. Szerk.: BAAL Jeromos–FÖRSTER Jenő–KAUFFMANN Aurél. Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse, 1910

HORVÁTH 1960

HORVÁTH Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1709 között = *Numizmatikai Közlöny* LVIII–LIX. (1959–1960). 33–50.

HORVÁTH 1964

HORVÁTH Tibor Antal: A tallér értékváltozásai 1542–1700 között = *Numizmatikai Közlöny* LXII–LXIII. (1963–1964). 25–50.

HÖGYE 1985

HÖGYE István: Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII–XVIII. században = *Borsodi Levéltári Évkönyv* V. (1985) 185–226.

HUSZÁR 1945

HUSZÁR Lajos: *Bethlen Gábor pénzei*. Erdélyi Magyar Tudományos Intézet–Minerva Rt., Kolozsvár, 1945

HUSZÁR 1975 (CNH III/I.)

HUSZÁR Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657*. Akadémiai, Budapest, 1975 (*Corpus Nummorum Hungariae / Magyar Egyetemes Éremtár* III/I.)

HUSZÁR 1989

HUSZÁR Lajos: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban. In: DÁNYI Dezső–ZIMÁNYI Vera (szerk.): *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Akadémiai, Budapest, 1989. 23–61.

IMREH 1992

IMREH István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. EME, Kolozsvár, 1992 (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 211.)

J. ÚJVÁRY 1994

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegedi Szegedi család). In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk.: ZIMÁNYI Vera. MTA TTI, Budapest, 1994. 33–85.

J. ÚJVÁRY 1997

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A polgári életforma változása a XVI–XVII. századi Magyarországon; egy kereskedőcsalád metamorfózisa*. PhD értekezés, Debrecen, 1997

J. ÚJVÁRY 2001

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: Polgár vagy nemes? A kassai patricius-polgárok házassági-társadalmi kapcsolatai a XVII. században. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. PPKE BTK, Piliscsaba, 2001. 395–426.

KAZIMÍR 1964

Štefan KAZIMÍR: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných minci na Slovensku v rokoch 1526–1711 = *Numismatický sborník* (Praha), VIII. (1964) 171–216.

KEMÉNY 1910

KEMÉNY Lajos: A magyar valuta történetéből = *Századok* 45. (1910)/3. 231–234.

KEREKES 1901

KERÉKES György: Bethlen pénzjavítási törekvése; pénzhamisítás = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 8. (1901)/6. 317–320.

KEREKES 1908

KERÉKES György: Kassa város jegyzőkönyveiből = *Történelmi Tár* 31. (IX). 1908. 85–117.

KEREKES 1943

KERÉKES György: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*. Wiko, Kassa, 1943

KLÜBENDORF 1988

Niklot KLÜBENDORF: Kontinuität und Diskontinuität im hessischen Geldumlauf des frühen 17. Jahrhunderts = *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, Bd. 38 (1988) 103–138.

KLÜBENDORF 1989

Niklot KLÜBENDORF: *Der Münzschatz von Herborn zur Kipperzeit in der Grafschaft Nassau-Dillenburg*. Elwert, Marburg, 1989

KOMORÓCZY 1944

KOMORÓCZY György: *Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből*. MTA–Kazinczy Társaság, Kassa, 1944

KRAUS 1994

Georg KRAUS: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford., bev.: VOGEL Sándor. Ómagyar Baráti Társaság Kiadói Részlege, Budapest, 1994

LEHOCZKY 1894

LEHOCZKY Tivadar: Adatok árszabályzatunk történetéhez = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1. (1894)/5–6. 345–356.

MAKKAI (szerk.) 1980

Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta MAKKAJ László. Gondolat, Budapest, 1980

MAKKAI 1961

MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Akadémiai, Budapest, 1954

MRÁZ 1953

MRÁZ Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája = *Századok* 87. (1953)/4. 512–564.

N. KISS 1966

N. Kiss István: A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és extraneus birtoklása a Hegyalján a XVI. század második felében. In: *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágy-ság kialakulásának korában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből*. Szerk.: MAKKAJ László. Akadémiai, Budapest, 1966. 19–283.

NÉMETH 1976

NÉMETH Gábor: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében (A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései) = *Agrártörténelmi Szemle* 30. (1988) 317–318.

OPPEL 1866

J. D. OPPEL: Deutsche Finanznoth beim Beginn des dreißigjährigen Krieges = *Historische Zeitschrift*, 16 (1866) 213–268.

OROSZ 1960

OROSZ István: A hegyaljai mezővárosok társadalmi a XVII. században, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In: *Agrártörténelmi tanulmányok*. Szerk.: SZABÓ István. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960. 2–51.

Österreichische Münzprägungen 1519–1938

Österreichische Münzprägungen 1519–1938. Bearbeitet von MILLER zu AICHHOLZ, V.(iktor)–A.(ugust) LOEHR–E.(duard) HOLZMAIR. L. Herinek, Wien, 1938²

PÉTER 1961/a

PÉTER Katalin: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen (Olaszliszka küzdelme a földesuraival a XVII. században) = *Történelmi Szemle* 4. (1961)/4. 424–441.

PÉTER 1961/b

PÉTER Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén = *Agrártörténeti Szemle* 6. (1964) 170–186.

PÉTER 1986

PÉTER Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: *Erdély története második kötet, 1606-tól 1830-ig.* (II.) Főszerk.: KÖPECZI Béla. Szerk.: MAKKAI László–SZÁSZ Zoltán. MTA TTI, Budapest, 1986. 617–783. (*Erdély története három kötetben I–III.*)

REDLICH 1972

Fritz REDLICH: Die deutsche Inflation des frühen siebzehnten Jahrhunderts in der zeitgenössischen Literatur: Die Kipper und Wipper. Hrg. Hermann KELLENBENZ. Böhlau, Köln–Wien, 1972 (*Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 6.)

SCHNEIDER 1981

Konrad SCHNEIDER: Hamburg während der Kipper- und Wipperzeit = *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 67 (1981) 47–74.

SCHÖTTLE 1921

Gustav SCHÖTTLE: Die große deutsche Geldkrise von 1620–23 und ihr Verlauf in Oberschwaben = *Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte*. Neue Folge, XXX. (1921) 36–57.

SZIKLAY–BOROVSKY 1896

SZIKLAY János–BOROVSKY Samu: Abauj-Torna vármegye és Kassa. Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1896 (*Magyarország Vármegyéi és Városai – Magyarország Monografiája* 1.)

SZIKSZAI FABRICIUS 1906

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. A késmárki ág. ev. főgymnasium könyvtárában lévő egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta MELICH János. MTA, Budapest, 1906 (*Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XIX/9.)

SZILÁGYI 1879

SZILÁGYI Sándor: Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Második közlemény = *Történelmi Tár* 2. (1879) 429–465.

SZILÁGYI 1894

SZILÁGYI Sándor: A Rákóczyak levéltárából 1611–1630 (Az Országos Levéltár Rákóczy osztályából). Negyedik közlemény = *Történelmi Tár* 17. (1894) 656–680.

TAKÁTS 1961

TAKÁTS Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból.* Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán. Gondolat, Budapest, 1961

TÓTH–BARS 2007

TÓTH Péter–BARS János: Borsod Vármegye statútumai 1578–1785. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1989 (*Borsodi Levéltári Füzetek* 23.)

ZIMÁNYI 1975

ZIMÁNYI Vera: A Typology of Central European Inflation in the XVIth and XVIIth Centuries = *The Journal of European Economic History*, 4 (1975) 399–402.

ZIMÁNYI 1976

ZIMÁNYI Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Akadémiai, Budapest, 1976 (*Értekezések a történeti tudományok köréből* 80.)

ZIMÁNYI 1981

ZIMÁNYI Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája = *Századok* 115. (1981)/4. 703–713.

**Gyermekkirály a Magyar Királyság trónján –
I. József koronázásának (Pozsony, 1687. dec. 9.)
ikonográfiai reprezentációja***

GYULAI Éva

**A child king on the throne of Hungary:
Iconographic representation of King Joseph I's coronation
(Pressburg/Prešperok, 9 Dec. 1687)**

'1687' is a pivotal year for the relations of Hungarian Estates and the Habsburg government. Within a year, after setting up the exceptional tribunal at Eperies (today: Prešov, Slovakia) in February 1687 and *Generalkriegskommissär* Antonio Caraffa having launched the 'Mournful Theater of Eperies' (*Lugubre theatrum Eperjesiense*) i. e. the executions, the Hungarian Estates renounced their ancient right to resist and to elect kings and created hereditary the House of Habsburg on the throne of the Hungarian Kingdom at the Diet of Pressburg (Pozsony/Bratislava, 7 Nov. 1687). According to the new parliamentary decision, Joseph I as nine and a half year old son of Holy Emperor Leopold I King of Hungary was crowned hereditary King of Hungary at Pressburg, 9 Dec. 1687. These events show that the historic period of the liberation war against the Ottomans is also the era of constructing new political arrangements and a new state organization and system in Hungary ruled by the Habsburg Dynasty. This new governing policy aiming the conciliation with the Hungarian Estates required new methods even 'knacks' in handling Hungary's affairs, and these also include, in my view, the rich iconography of child King Joseph I of Hungary. His engraving portraits representing the less than ten years old King crowned in his father's and predecessor's life as the future ruler of Hungary can be considered as extraordinary iconographic sources of political reference in 1687. It is generally the 'genres' which mainly reflect the events and the relevance related to a coronation for the history, but in the case of Joseph I of Habsburg, if possible, even more important seem to be the portraits of the king accompanied by inscription printed on single-leaves widely distributed throughout Europe, because these prints are informative sources about the coronation that can be understood as a symbol of the new political deal in the Hungarian history. Portraying the new king as a beautiful child wearing a typical Hungarian aristocratic costume conveyed the message for the contemporary public about a new, better, more beautiful world in Hungary after the dark age of the Turkish occupation and the Estates' revolts.

* A tanulmány az alábbi publikáció illusztrációkkal közölt változata: GYULAI Éva: Gyermekkirály a Magyar Királyság trónján (Pozsony, 1687. december 9.) – I. József koronázásának ikonográfiai reprezentációja. In: *Doba kuruckých bojov / Kuruc küzdelmek kora*. Ed.: Peter KÓNYA. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2014. 72–100. (ISBN₁₃ 9789004297203; E-ISBN 9789004298484)

1687: Eperjes, Pozsony – véisztörvénysszék és országgyűlés

Az 1687. év Eperjes, egyben a felső-magyarországi rendi ellenállás, illetve a protestantizmus gyászos, ugyanakkor emblemikus és fontos esztendeje is.¹ Ez az év azonban nemcsak az eperjesi törvénysszék és nyilvános kivégzések esztendeje, hanem a Habsburgok magyarországi örökösödése és örökössége, illetve a leendő örökös király pozsonyi koronázásnak éve is. Ez a két történeti esemény – mások nélkül is – jelzi, hogy a török kiűzésének időszakában merőben új politikai berendezkedés kezdődött a Magyar Királyságban, ezzel együtt a Habsburg Birodalomban is. Antonio Caraffa még az 1687. év elején kezdte meg, királyi felhatalmazással, az eperjesi törvénysszék működtetését, illetve a Habsburg-ellenes erők nyílt üldözését, I. Józsefet, a gyermekkirályt pedig ugyanezen év decemberében koronázták meg Pozsonyban, a Habsburgok férfiágának örökösödését elfogadó, 1687. október 18-ikán megnyílt pozsonyi országgyűlés végzése alapján. Az 1687. évi törvények, illetve a koronázás mintegy lezárása, sőt megoldása volt a rendek és I. Lipót császár és király, valamint a bécsi udvar nem sokkal korábban még véres jelenetekbe torkolló szembenállásának.

Az 1687. évi pozsonyi országgyűlés törvénycikkei egyszerre szüntették meg az eperjesi törvénysszék működését,² és határoztak a fiági öröklésről, amely a királyválasztás jogától „szabadította” meg a magyarországi rendeket.³ Hogy az országgyűlést követő koronázás, legalább annyira fontos volt, mint az örökösödés törvénybe iktatása, jól mutatja, hogy az országgyűlési végzések első törvénycikke magáról a koronázásról rendelkezik:

Decretum Anni 1687. Articulus 1.

Serenissimus Princeps et Dominus JOSEPHUS, Archidux Austriae etc. in Regem Hungariae inauguratur, proclamatur et coronatur. Etsi Suae Sacratissimae, Caesareae et Regiae Majestatis in fideles suos Status et Ordines hujus Regni Hungariae Partiumque eidem annexarum, inde ab initio feliciter suscepti regiminis, ea immensa tantaque sint, inenarrabilis plus, quam paternae pietatis, benignarumque curarum et protectionis benemerita; et e converso eorundem Statuum et Ordinum, vel ex hinc etiam in perpetuum devincta, erga eandem Suam Majestatem Sacratissimam debitae illibatae fidelitatis obligatio et devotio, ut si id a DEO Optimo Maximo, votis suis obtinere integrum foret, eandem Suam Majestatem Caesaream et Regiam dicti Status et Ordines in omnia residua mundi hujus secula toti Orbi Christiano, huicque Regno et praenotatis Partibus feliciter, gloriose, paterneque imperantem atque regnantem, supervivere jugiter exoptare non desinerent:

§. 1. Dum tamen perpendentes Regum quoque et Principum conditionem mutationibus mortis esse obnoxiam, hoc ex respectu eo cogitationes suas, quo eadem Sua Majestas Sacratissima post sera etiam funera sua in Augustissimis Haeredibus suis a feliciter continuando erga ipsos regimine et gubernio non desistat, in omne tempus dirigunt; deque inaugurando exinde futuro ipsorum Rege et Domino (ad antevertenda quoque exitiosa Inter-Regni tempora) mature providendum laborant; Serenissimum Principem ac Dominum, Dominum JOSEPHUM, Archiducem Austriae etc. paternarum virtutum vivum specimen, ac Suae Majestatis Sacratissimae Primogenitum Filium, in Patre desideratissimum, ad id sibi caelitus provisum et ordinatum, non sine mirifico ipsorum solatio contemplantur.

§. 2. In cujus desiderium (ut primum ipsis visus est) ob singularem plane et eximiam, eamque Regiam indolem, Status, et Ordines, supra, quam par credere est, rapti; suam Serenitatem in futurum ipsorum Regem et Dominum Clementissimum, post acceptatos benigno diplomati ejusdem insertos articulos, et superinde subinserta formula depositum Juramentum, accedente ad id Suae

¹ Az eperjesi véisztörvénysszékről vö.: GREXA 1913; REZIK 1931; BIDNER 1941; KÓNYA 1994; FILEP 2004

² *Decretum Anni 1687. Articulus 6. De Eperjesiensis Commissionis seu Delegati Judicii abrogationis. – Quandoquidem Sua Majestas Sacratissima, ad gratiosam Serenissimi Neo-Coronati Regis interpellationem superinde factam; tum demissam quoque Statuum et Ordinum Regni instantiam, clementer dignata est, Eperjesiensis Commissionis, ejusdemque processus ulteriorem continuationem, cum aliis eidem subservientibus Actis et Inquisitionibus, ipso facto pro sublatis, cassatis et abrogatis; non minus, et ex occasione ejusdem adhuc existentes Captivos, stante hac Dieta ex aresto dimittendos, et recludendos resolvere. – §1. Ideo iisdem in perpetuum mortificatis, et abolitis statutum est; ut amodo imposterum, si quospiam Regnicolarum notarie delinquere contingeret; modalitate Legum Regni superinde conditarum et processus in iisdem fundandi, contra eosdem procedi possit et debeat. CJH 1844–1847. II. 66.*

³ *Decretum Anni 1687. Articulus 2. Sacrae Caesareae et Regiae modernae Majestatis, Serenissimorum Masculorum Haeredum Primogeniti pro naturalibus et haereditariis Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum Regibus declarantur. CJH 1844–1847. II. 65.*

*quoque Caesareae et Regiae Majestatis clementi assensu, et Paterna benedictione, invocatoque Divini Numinis auxilio, unanimiter, et faustis acclamationibus rite coronarunt; certam sibi pollicentes spem; Suam Majestatem ceo-coronatam, Clementissimi Parentis Clementissimum Filium, fidelibus Statibus et Ordinibus benignitate et Gratia sua nunquam et nusquam defuturam.*⁴

A törvénycikk az új király esküformuláját is tartalmazta, de a kötelezettségek közül az Aranybulla ellenállási jogát kivették:⁵

*Praescripta juramentalis formula esset sequentis tenoris. NOS JOSEPHUS DEI Gratia Rex Hungariae etc. juramus per DEUM vivum, per ejus Sanctissimam Genitricem Virginem Mariam, per omnes Sanctos: quod Nos Ecclesias DEI, Dominos Praelatos, Barones, Nobiles, Civitates Liberas et omnes Regnicolas in suis immunitatibus et libertatibus, juribus, privilegiis ac in antiquis bonis et approbatis consuetudinibus, prout super eorum intellectu et usu regio ac communi Statuum consensu diaetaliter conventum fuerit; conservabimus: omnibusque justitiam faciemus: Serenissimi quondam Andreae Regis Decreta (exclusa tamen et semota Articuli 31. ejusdem Decreti clausula, incipiente: Quodsi vero Nos, etc. usque ad verba: in perpetuum facultatem) observabimus: Fines Regni nostri Hungariae et quae ad illud quocunque jure aut titulo pertinent, non abalienabimus, nec minuemus, sed quoad poterimus, augebimus et extendemus: omniaque alia faciemus; quaecunque pro bono publico, honore et incremento omnium Statuum ac totius Regni nostri Hungariae juste facere poterimus: Sic Nos DEUS adjuvet, et omnes Sancti.*⁶

Az 1687. év politikai üzenetének, illetve a gyermekkirály, I. József koronázásának kivételes ikonográfiai forrásai azok a metszetes portrék és egyéb ábrázolások, amelyek a Magyar Királyság koronás királyát és leendő uralkodóját reprezentálták a Német-Római Birodalomban és szerte Európában. A koronázás alkalmából készült és az új királyt bemutató metszetek közül eddig inkább a koronázás eseményeiről készült „zsánerek” keltették fel a történészek figyelmét, pedig a portrék legalább annyira fontos, informatív forrásai lehetnek a Magyarország új politikai korszaka szimbólumaként is felfogható koronázásnak.

⁴ 1687. évi I. törvénycikk: fenséges József fejedelem, ausztriai főherceg urat, Magyarország királyává avatják, kiáltják és koronázzák. Noha Ő legszentségesebb császári és királyi felsége kimondhatatlan, több mint atyai kegyességének, jószágos gondoskodásának s pártfogásának érdemei, melyeket e Magyarország s a hozzákapcsolt részek hű karai s rendei iránt, szerencsésen felvett uralkodásának kezdete óta tanusított, oly nagyok s végtelenek, s viszont a karok és rendek köteles csorbitatlan hűségének Ő legszentségesebb felsége iránt már ennél fogva is örökre lekötött tartozása s hódolata szintén akkora, hogy ha ezt a mindenható jó Istentől imáikkal megnyerni lehetne, a karok és rendek nem szünnének meg folyvást kérni, hogy Ő császári és királyi felsége e világ háralelvő összes századain keresztül az egész keresztyénség, s ez ország s annak kapcsolt részei felett szerencsésen, dicsőségesen és atyailag uralkodva s kormányozva, életben maradjon: – 1. § Midőn mégis annak megfontolásával, hogy a királyok és fejedelmek sorsa is a halál változásainak van alávetve: ennek tekintetéből gondolataikat minden időben oda irányozzák, hogy Ő legszentségesebb felségének felettük való szerencsés uralkodása s kormányzása, késő elhunytá után is, felséges örököseiben folytatást nyerjen és a midőn e miatt azon vannak, hogy jövődöbéli királyuk és uruk felavatásáról (a veszélyes uralkodási szünetek megelőzése okából is) idejekorán gondoskodás történjék, bámulatos vigasztalódással vetik tekintetüket a fenséges fejedelemre, József ausztriai főherceg stb. urra, az atyai erények élő példaképére s Ő legszentségesebb felségének az atya útján igen kedvelt elsőszülött fiára, a kit nekik erre az égi gondviselés rendelt. – 2. § Ki után vágyakozva (mihelyt őt meglátták) a karok és rendek az ő valóban különös s épen kiváló királyi lelkületétől hihetetlenül elragadtatva, Ő fenségét, a jószágos hitlevelébe beigtatott cikkek elfogadása s az alábbirt alakban letett eskü után, hozzájárulván Ő császári és királyi felségének jóváhagyása s atyai áldása is, az isteni gondviselés segélyül hívásával, egyértelműleg s üdvözlő felkiáltások közt jövődö királyukká s legkegyelmesebb urukká ünnepélyesen megkoronázták, biztossan reménykedve, hogy a most megkoronázott felség, legkegyelmesebb atyjának legkegyelmesebb fia, hű karaitól és rendeitől jószágát és kegyességét soha és sehol el nem vonja. 1000 év törvényei. 1687. év

⁵ Az előirt esküforma tartalma a következő legyen: Mi József, Isten kegyelméből Magyarország királyja stb. Esküszünk az élő Istenre, annak legszentebb anyjára, Szűz Máriára s minden szentekre: hogy mi Isten anyaszentegyházait, a főpap urakat, bárókat s nemeseket, a szabad városokat s minden országglakost, mentességeikben és szabadságaikban, jogaikban, kiváltságaikban s régi jó és helyben hagyott szokásaikban, a mint ezeknek értelmezése s használata iránt a király s a karok és rendek országgyűlésileg közösen megegyeznek, megőrizzük, s mindnyájuknak igazságot szolgáltatunk, néhai felséges András király decretumát (kizárva s félretéve azonban ugyanazon decretum 31-ik cikkelyének záradékát, mely így kezdődik: Hogyha bármi joron vagy cimen tartozik, el nem idegenítjük, s meg nem csorbitjuk, sőt, a mennyire lehet, öregbitjük s kiterjesztjük, s minden egyebet megteszünk, a mit az összes karoknak s egész Magyarországnak közjávára, diszére s gyarapodására igazságosan tehetünk, Isten minket ugy segéljen s minden szentek. 1000 év törvényei. 1687. év

⁶ CJH 1844–1847. II. 65.

A gyermek I. József (a koronázás előtt)

A jezsuiták körében népszerű szentekről (József, Jakab, Ignác, János, Antal, Euszták/Lestár) elnevezett királyfi már születésével is a figyelem középpontjába került,⁷ 5 éves születésnapjára Johann Jonathan Felsecker (1655–1693) nürnbergi nyomdász jelentet meg, Thomas Hirschmann rajza alapján, egy jókívánságokkal teli egy lapos nyomtatványt a főherceg portréjával.⁸

1. József főherceg 5. születésnapjára megjelent nürnbergi nyomtatvány, 1683
Single leaf print on Archduke Joseph's 5th birthday, 1683 (ÖNB)

⁷ A nijmegeni béke alkalmából Amszterdamban készült metszet címe szerint az 1678. év legfontosabb európai eseményei között volt József főherceg születése. A metszet egyik jelenete azt mutatja, hogyan ünnepelték a császárságban a trónörökös születését (*Vrughdevijeren door de Keijserlijke Amb: over de Geboorte van den Aertshertog*). Romeyn de Hooghe: *NEONATO ARCHIDUCE – PACATIS GALLIS – EXPULSIS SUECIS – IMPERIO FIRMATO*, 1678. Rézmetszet. BM P&D 1874,0711.763.

⁸ *Wahre und Eigentliche Abbildung Einer Oesterreichischen jungen Cedern Säul und erwünschten Europäer-Heyl des ältesten Durchlächtigsten Ertz-Hertzogliche Kaserlichen Erb-Prinzens JOSEPHI, JACOBI, IGNATII, JOHANNIS, ANTONII, EUSTASCHII, Welcher Um das Heil-Jahr Christi 1678. den 16. (26.) Julij zwischen 2. und 3. Uhr gegen Tags dem Heiligen Reich zur beglückten Freuden-Hoffnung von GOTT geschenkt und geboren worden, Seines Alters dieser Zeit im Fünfften Jahr. Jelzé: Thomas Hirschman scul. et inven. 1683 Martii. – Nürnberg, gedruckt und zu finden bey Joh. Jonath. Felsecker, 1683. ÖNB PORT 00046973–01.*

A legidősebb főherceget (ekkor még élt öccse, Lipót József /1682–1684/) a birodalmi sas védelme alatt és védőszentjei körében ábrázolják, mégpedig a jövő (német-)római császár rangjához illően, római hadvezért és császárt idéző viseletben, páncéllal és vezéri pálcával. A kép címe szerint József az „oszt-rákok cédrusoszlopa”, a Német-Római Császárság örömteli reménysége. A születésnapra köszöntés utal a Habsburgok emblémájára, jelesül: a fiait Napba nézni tanító sasra, így oktatja ugyanis Lipót császár is a kivételes képességekkel rendelkező örökösét az uralkodásra. A portrét egy négysoros német vers kíséri, amelyben szerzője azért mond köszönetet a világ Urának, mert ilyen szépre formálta a kis trónörökösét.⁹ Ez a vers az egyik első jele annak, ami József ikonográfiáját a haláláig jellemzi majd: I. Lipót fia és örököse különösen csinos, szép arcú, kedves gyermek (és férfi), aki megnyerő, új formájával az uralkodásba, a kormányzásba is új formákat hoz a régiek helyett.

Józsefet a Habsburg Ház reménységeként és uralkodásának megújítójaként tüntette fel a bécsi kormányzat propagandája már kora gyermekségétől fogva, felhasználva a barokk művészet és műveltség egyik fontos oktató és reprezentációs eszközét, az emblémát is. Leonhard Heckenauer (1655–1704) augsburgi rézmetsző Matthias Echter gráci festő, rajzoló (ő festette a gráci székesegyház II. Ferdinánd-mauzóleumának egyik freskóját 1689-ben) tervei alapján készített két verses emblémát a kis József-ről.¹⁰ A rézkarcokat tartalmazó lapok egyikén a gyermeki pendelybe és uralkodói palástba öltöztetett csöppnyi József trónon ül, s onnan fogadja az angyalok által eléje hozott koronákat, köztük két zárt királyi koronát, az egyik minden bizonnyal a császári, a másik pedig a magyar (és cseh) uralkodói jelvény. A további három hermelines *Herzogshut* (hercegi főveg) ugyancsak a gyermek mint az uralkodóház tagja, illetve leendő uralkodó címeit jelképezi, köztük természetesen az osztrák főhercegi titulust, amelybe beleszületett I. Lipót császár fiaként.

2/1–2.: József főherceg emblémákon, 1680 k., rézkarc, részlet
Archduke Joseph on emblems, cca. 1680, etching, details (HAUM)

*AEmulus Austriacus Soli est. Sol unus Olympo,
Unicus hic terris Induperator adest.
Ergo tende manus. Tibi tot DEUS ipse coronas
Tot iubet is sceptro regna subesse Tuo.
Tende manus. Non hoc timeas sub vertice pondus.
Hoc Tu ferre potes, qui Caput orbis eris.*

*Ales hic Austriaci typus est. Distinguit utrumque
A reliquis, Solis quem venerantur Amor,
Extulit haec Proavos Pietas fecitque Monarchas.
Tu quoque Maiorum Pupe sequeris iter.
Coelestis curam panis IOSEPHUS habebit,
Hinc queo vaticinans dicere. Caesar erit.*

⁹ *Himmels Beherrscher dir Danke gebühret, / Für Oester Reichs Prinzen so artig formiret / Weil der Ander Vorhanden und also ein paar / So jauchze und Lobe Europäische Schaa.*

¹⁰ Mathias ECHTER–Leonhard HECKENAUER: József főherceg emblémákon, 1685 k., rézkarc. Jelzés: *Math. Echter del. – Leon. Hackenauer sculps.* HAUM LHeckenauer AB 3.43–44.

Az embléma mottója – *unum aptum inesse multis* – az ókori filozófia univerzálé v. egyetemes fogalmán alapuló, a középkori filozófiában vitákat kavarázó értelmezésre vonatkozik, jelentése kb.: olyan egyedi (egyedüli), amely alkalmas arra, hogy minden dologban jelen legyen, vagy benne legyen. Jacques-Nicolas Colbert (1655–1707) francia katolikus pap és teológus, később érsek, először 1674-ben megjelent, és 1682-ben Nürnbergben is kinyomtatott tankönyve szerint (amelyből talán a kis Józsefet is tanították!) ez az univerzálé-meghatározás a peripatetikus filozófiai iskoláé.¹¹ A mottó itt természetesen a leendő császárra vonatkozik, aki egyetlen személyként, azaz szuverénként számos trón és korona, uralkodói cím várományosa. Az emblémavers szerint azonban a koronák és címek között a legfontosabb a császári rang (*Unicus... Induperator*), amely, akárcsak a Nap az Olympuson (azaz az égben), egyedüli a földön, és a császári korona viselője is a világ ura lesz majd; „Nyújtsd hát a kezedet [a koronáért], ne félj a súlyuktól, elbírod, hiszen Te leszel a világ feje” – biztatják a gyermeket az angyalkák. A Habsburg-emblémából kiderül, hogy a kisfiú nemcsak a rang, a világhatalom, hanem az Ausztriai Ház kultuszának örököse is.

A másik metszet az Ausztriai Ház hagyományos emblémájára, a Napba néző sásra alludál, mottója is erre utal: *Nos Solis distinguit Amor* (= Minket a Nap iránti szeretet különböztet meg). A *picturán* a háborgó tenger partján álló sziklán egy pendelyes kisgyermek, maga József főherceg imádkozik, előtte vánkoson a (császári) korona, fölötte a Nap felé forduló (császári) sas, a napkorong helyén pedig az IHS-szigla látható, amely nemcsak Krisztusra, hanem a Jézus Társaságra is utal. A *subscriptio* (emblémavers) a mottó és a *pictura* magyarázata: ez madár az Ausztriai Házé, s mind a madarat, mind az imádkozó gyermeket a Nap (és az IHS) imádta különbözteti meg társairól. Az Isten iránti elkötelezettség (*Pietas*) jellemezte a gyermek őseit, és tette őket uralkodókká, ezért „Kisbaba, Te is őseid útját követed”. József az égi táplálékra ügyel majd, ezért beigazolódik a jóslat: császár lesz.

3/1–2. kép: József főherceg korabeli festményeken (Benjamin BLOCK és ismeretlen művész alkotása)
Archduke Joseph on oil paintings (KMH; Dorotheum Wien. <https://commons.wikimedia.org>)

¹¹ *Id porro universale solet a Peripateticis definiri, unum aptum inesse multis...* Colbert 1682. 83.

Bár a fenséges utódok ikonográfiai kultusza általános volt a kora újkori uralkodói reprezentációban, és az udvari portrégalériának természetesen többször is megfestették őket; I. József gyermekként való ábrázolása kitűnik mennyiségével és minőségével, jelesül, amellet, hogy róla is ismerünk reprezentatív gyermekkori festményeket,¹² meglepően nagy számban készültek róla a szélesebb nyilvánosságnak, nem egyszer egyenesen a „népnek” szánt sokszorosított grafikák. Ez érthető, hiszen I. Lipót három házasságából alig születtek fiúk, József öccse, Lipót József(!) főherceg (1682–1684) alig élte túl második életévét, másik öccse, a későbbi VI. (IV.) Károly 1685-ben születik. A gyermek József koronázás előtti metszetes portréin feltűnő a – születésnapján metszetről már ismert – római hadvezéri vagy császári viselet. Az antik császárok imágóját követve ábrázolta a kis főherceget egy feltehetően Prágában készült metszet 1683/85 körül,¹³ amelyet *Georg* és *Gerhard de Gross* rézmetsző testvérpár készített, akik 1647-től az 1680/90-es évekig Prágában tartották fenn műhelyüket.¹⁴ Az ovális, pálmágakból font keretbe helyezett portrén a főherceget római páncélban, különleges, hattyúkkal és strucc-tollakkal díszített sisakban ábrázolták, mellette a főhercegi főveg, a portrét a birodalmi sas támasztja alulról. A felirat szerint a gyermek Lipót és Eleonóra császári fenségek elsőszülött fia, azaz a császári korona várományosa.

4–5. József főherceg G. de GROOS és J. M. LERCH portréján, 1683, részlet
G. de GROOS and J. M. LERCH: Archduke Joseph, etchings, details (ÖNB)

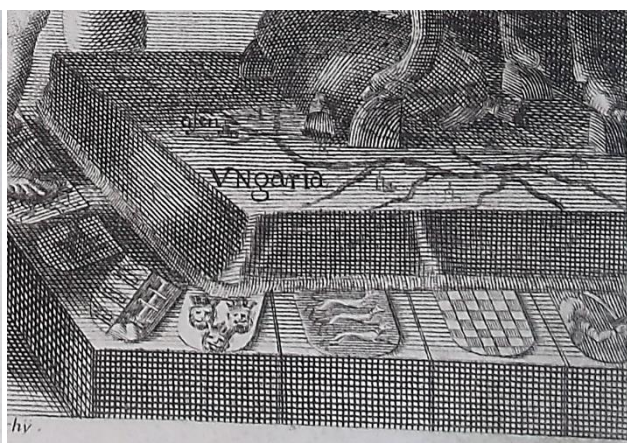
¹² A bécsi udvari gyűjteményben maradt fenn Benjamin BLOCK (1631–1690) festménye a francia udvari divatot követő viseletben, hatalmas tollas kalappal és brüsszeli csipkéből készült nyakkendővel ábrázolt hatéves Józsefről, a képen (egy asztal oldalapjára festve) megjelenik a főhercegi főveg is, felirata: VIVAT IOSEPHVS ARCHIDVX AVSTRIAE. Benjamin BLOCK: *Kaiser Joseph I. im Alter von sechs Jahren*, 1684. Váson, olaj, 126×105 cm. KHM GG 3409.; A Dorotheum aukciós ház 2007-ben árverezett el egy nagyméretű festményt, amely Józsefet mutatja kb. nyolcéves korában, színes díszpáncélban, amelyhez ugyancsak drága csipke-nyakkendőt visel, hadvezéri bottal, mellette vánkoston a császári koronával. Gerard du CHATEAU(?) v. v. Anthoni SCHOONJANS(?): *Joseph als junger Erzherzog mit den Reichsinsignien*. Váson, olaj, 186×130 cm. Dorotheum: April 24, 2007.

¹³ G. de GROOS: József főherceg, Prága(?), 1685 k., rézmetszet. Felirata: *Serenissimus Dominus Dom(inus) Josephus, Jacobus, Ignatius, Joannes, Antonius, Eustachius Archidux Austriae*. Jelzése: G. de Groos. fec. ÖNB PORT 00046975–01.

¹⁴ NAGLER 1835–1852. 5. 390.

A württembergi születésű Johann Martin Lerch (1643–1693) rézmetsző, aki élete végéig Bécsben működött, bár Prágában is feltűnt, 1683-ban kiadott metszetes lapján is hangsúlyos az *Erzherzogshut*, de itt heraldikai elemként az osztrák pólya is megjelenik az antik páncélt viselő József rangját jelezve.¹⁵

József koronázás előtti ikonográfiájának legszebb és legtanulságosabb darabja egy könyvillusztáció az ún. Birckenstein-féle metszetes könyvben.¹⁶ A könyv szerzője Anton Ernst Burckhard von Birckenstein (†1744) hadmérnök, aki a török háborúk idején Magyarországon is szolgált, és ő volt a kis trónörökös geometriatanára. Az 1686-ban Bécsben kinyomtatott tankönyv jól ismert a törökkori magyar várak iránt érdeklődőknek, hiszen a mű több mint 100 magyarországi vár vedutáját közli Justus van der Nypoort metszeteivel.¹⁷

6. József főherceg geometriai tankönyvének címmetszete és ennek részlete.

Title page illustration of Archduke Joseph's geometry textbook (BIRCKENSTEIN 1686)

A tankönyv címmetszete azonban legalább ilyen érdekes, hiszen a 7–8 éves főherceget ábrázolja a portréiról ismert római katonai viseletben, nyakában a kor arisztokrata divatjának elmaradhatatlan kellékével, a brüsszelicsipke-kendővel. A várképektől teljesen elütő címképen a geometriát tanuló kis főherceget Pythagoras és Herkules vezeti leendő trónusa felé, mögöttük tisztek, katonák és egy sejtelmes alak, antik viseletben, fején babérkoszorúval, minden bizonnyal a bölcsélet képviselőjeként (Aristotelész?). A metszet üzenete: a trónörököst a tudományok, elsősorban a matematika és geometria, illetve a hadművészet, sőt maga testi erő készíti fel az uralkodásra és kíséri a hatalom csúcsára, amelyet egy trón szimbolizál, rajta egy váncos a császári koronával. Birckenstein előszavában is hang-

¹⁵ J. M. LERCH: József főherceg, Bécs, 1683. Rézmetszet. Felirata: JOSEPHUS Archidux Austriae. Anno 1683. Aug(ustissima)rum Caes(arearum) M(aies)t(a)tum Leopoldi et Eleonora Magdalene Theresiae Primogenitus. Jelzés: Lerch sc. ÖNB PORT 00046974–01.

¹⁶ A műről bővebben: RÓZSA 1957.

¹⁷ BIRCKENSTEIN 1686. Reprint kiadása: BIRCKENSTEIN 2001

súlyozza, hogy a matematikai tanulmányokra egy olyan uralkodónak, aki majd sok népet fog kormányozni, feltétlenül szüksége van.¹⁸ Ha a metszetet tüzetesebben megnézzük, látjuk, hogy a trónörökös trónusa alá, az emelvényre egy földabroszt terítettek: a Magyar Királyság térképét, rajta az éppen felszabadított Buda megjelölésével és a Szent Korona országainak címersorozatával. Ekkor még senki nem tudta, voltak azonban, akik már sejtették, hogy 1 év múlva a kis magántanuló ennek az országnak a koronás királya lesz. A metszet kivételességét jelzi, hogy Carl Gustav von Amling (Ambling) (1651–1702/1703), a müncheni udvar rézmetszője készítette, míg a várképek Justus van der Nypoort (1625–1692) holland festő és rézmetsző munkái.

Az 1678-ban született I. József egyik utolsó portréja, amely még főherceggént, magyar királlyá koronázása előtt ábrázolja, 1687-ben készült, alkotója Gaspar Podevin rézmetsző.¹⁹ A metszeten rövid, hullámos hajú fiatalembert látunk (József 1687 júliusában töltötte be a 9. életévét), páncélban, nyakláncán kereszttel, vállán az uralkodói rangot jelző hermelingalléros paláttal, mellette a főhercegi főveg.

A metszet alkotója közelről ismerte modelljét, mivel egy 1690-ben (a József római királlyá választásának tiszteletére) kiadott emblémagyűjteményében így nevezi meg magát: Gaspar Franciscus Podevin, brüsszeli belga, apostoli protonotarius, I. József apródjainak (*epheborum*) prefektusa.²⁰ A leuveni egyetemre járt, brüsszeli származású Kaspar Franz Podevin egyébként 1678–1681 között a felső-ausztriai Leonstein plébánosa volt.²¹ A belga Podevin nemcsak a rézmetszéshez és a plébánossághoz értett, hanem a latin üdvözlőbeszédek írásához is, I. József hűséges udvaroncaként a pozsonyi koronázásra latin panegiriszt adott ki Bécsben 1687-ben,²² de ő vezényelte Augsburgban az apródok kórusát is I. József 1690. január 26-án végbement német/római királyi koronázásán. Érdekes, hogy József római királyként, 12 és fél évesen, fiatalabbnak tűnik Podevin portréján, mint 1687-ben, közvetlenül a pozsonyi koronázás előtt, 9 és fél éves korában.

7–8–9. G. PODEVIN metszetei: József főherceg, 1687 (ÖNB), I. József római és magyar király arcképe és Perényi Péter Ferenc apród emblémája, 1690 (PODEVIN 1690)
G. F. PODEVIN's copperplates 1687; 1690 (ÖNB; PODEVIN 1690)

¹⁸ *Daß sie einen guten Theil Ihre zarten Jugend, denen Kriegs- und Mathematischen Wissenschaften aufopffern, und solche mit einiger kostbarer Zeit Anwendung (welche sonst einen so grossen Helden Fürsten, der so viel unterschiedener Völcker regieren wird, zu interrichten dienen) verehren wollen.* BIRKENSTEIN 1686. f.2v

¹⁹ Gaspar PODEVIN: József főherceg arcképe, 1687. Rézmetszet. Felirata: *FAVENTE DEO 1687 – IOSEPHVS ARCHIDVX AVSTRIAE. – Qui primae sorti favit, faveatque sequenti: / Usque favente Deo, / Nulla pericla time.* Jelzése: Gas. Podevin sculp. ÖNB PORT 00046976–01

²⁰ PODEVIN 1690. címlap

²¹ WAGNER 1907.

²² PODEVIN 1687.

Podevin 1690-ben kiadott emblémagyűjteménye, I. József emblémás portréján kívül, 8 főúri apródjának verses emblémáit tartalmazza, köztük Perényi Péter Ferenc grófét,²³ aki minden bizonnyal azonos Perényi Gábor (Perényi György és brebiri Melith Zsuzsanna fia), 1670 körül ugoccai főispán és első felesége, albisi Zólyomi Erzsébet Krisztina fiával, Ferencsel.²⁴

Egyébként a pozsonyi koronázás évében, 1687-ben jelentetett meg a belgiumi német Nicolaus Beloutte Bécsben egy emblémákkal kísért latin történetfilozófiai művet az emberi társadalom témájában, a török háborúk győztésének, I. Lipótnak ajánlva, amelyet szerzője egy József főhercegnek szóló hosszú ajánlással vezetett be.²⁵ A könyvet Podevin rézmetszetes emblémáival illusztrálták.

I. József koronázása: Pozsony, 1687. december 9.

A koronázás napja, 1687. december 9. (a katolikus naptárban a Szeplőtelen Fogantatás ünnepének másnapja) alapvető változást hozott I. József ikonográfiájában. Nemcsak azzal, hogy királyként megszaporodtak a metszetes ábrázolásai, hiszen képmásainak gazdagságát éppen koronázási propagandájának köszönhette, hanem az ábrázolás módját is. A koronázás a királyválasztás intézményét felváltó, pár héttel korábban Pozsonyban törvényben iktatott Habsburg-örökösödéson alapult, kivételességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az apja vagy elődje életében megkoronázott Habsburg királyok közül I. József volt a legfiatalabb. Gyermekkori portréi meghatározzák magyar királyi, majd 1690-től a német királyi ikonográfiáját is, hiszen Józsefet továbbra is a tündéri szépségű és kedvességű gyermek imágójában jelenítik meg, akinek tündöklő bája és jósága országát, országait is beragyogja majd a török háborúk sötétsége után. Jacob Tollius Firenzében írt és Lipcsében kiadott koronázási köszöntőjében I. Józsefnek nemcsak kivételes tehetségét, lelki adottságait, hanem császárhoz illő szépségét is dicséri.²⁶ Más korabeli megfogalmazás szerint: a gyermekkorában megkoronázott király lelki adottságait, istenszeretetét és egyéb erényeit apjától, I. Lipót császártól, szépségét és kecsességét pedig anyjától, Eleonóra Magdolna Terézia pfalz-neuburgi hercegnőtől örökölte.²⁷

Az ifjú királyt köszöntő és reprezentáló, sőt népszerűsítő metszetek között akad azonban olyan is, amely minden bizonnyal korábbi dúcok felhasználásával készült, ezeken ugyanis antik páncélban, az ismert hatyús sisakban, főhercegi korona kíséretében látható az új király. Az egyik ilyen metszeten az összes keresztnéve után és számos címe közé felvették a magyar királyi titulust is, igaz, hibásan, hiszen választott királynak (*Erwehlter König in Hungarn*) titulálták.²⁸ A másik hasonló metszeten a portré rá-májába vésték be új címét és a koronázás dátumát, a feliraton azonban nem változtattak, ez a főhercegi címét és születésének időpontját(!) tartalmazza, ezt is rosszul, mert július helyett június szerepel.²⁹

²³ EMBLEMA VII. ILLUSTRISSIMI DOMINI DOMINI PETRI FRANCISCI COMITIS A PERINY de PERENY Regiae Maiestatis Ephebi. PODEVIN 1690. f.12r

²⁴ Emblema VII. Lemma: TIMORE PAVESCUNT, AMORE VINCUNT. / Belli conflictu timor, horror, et anxia cura / Atque metus mortis semper adesse solet. / Ast ubi pugnantes ex regis amore feruntur, / Impavidi fient, nec timor ullus erit, / Sic super Europam regnabit amore Iosephus, / Atque timore suo maximus Hector erit. / Pugnantes etenim pro illo vincent, ab amore / Impavidi fient hostis in interitum, / Percutietque suos inimicos ips timore, / Atque triumphabit victor amore potens. / VIVat IosephVs, qVI VInCet paVores LaVDIs aMore. PODEVIN 1690. f.12v

²⁵ BELOUTTE 1687.

²⁶ Utere et tu, HUNGARIA, his artibus, et invalesces, vigebis, florebis. Habes eccam fortunae melioris praedem, fortunam novi Regis tui JOSEPHI, nec fortunam modo tanti Principis, sed et pulcherrimum indolem. [...] accedit et illud ornamantum corporis, venustas dignitasque formae imperatoriae. TOLLIVS 1687. [27.]

²⁷ [m]it der Zeit einen solchen Ruhm-König zu hoffen, bey dem der Geist, GOTTES-Liebe und Tugenden unsers Monarchen, als Herrn Vatters, und die Schönheit und Anmutigkeit der Frau Mutter vergeschwistert. STEPHANI 1688. 175.

²⁸ Ismeretlen műhely: I. József portréja, 1687. ÖNB PORT 00046986–01

²⁹ Ismeretlen műhely: I. József portréja, 1687. Felirata: Bildnuß deß Durchleucht. Kayserl. und Ertz-Herzog. Erb Printzens Josephi, Jacobi, Ignatii, Johannis, Antonii, Eustachii, Welcher Anno 1678. den 26. Junii an dise Welt gebohren worden. Körirat: Coronatus Rex Hungariae Die IX Xbris 1687. ÖNB PORT 00046985–1.

10–11. I. József magyar király portréi, 1687 / Portraits of King Joseph I of Hungary, 1687 (ÖNB)

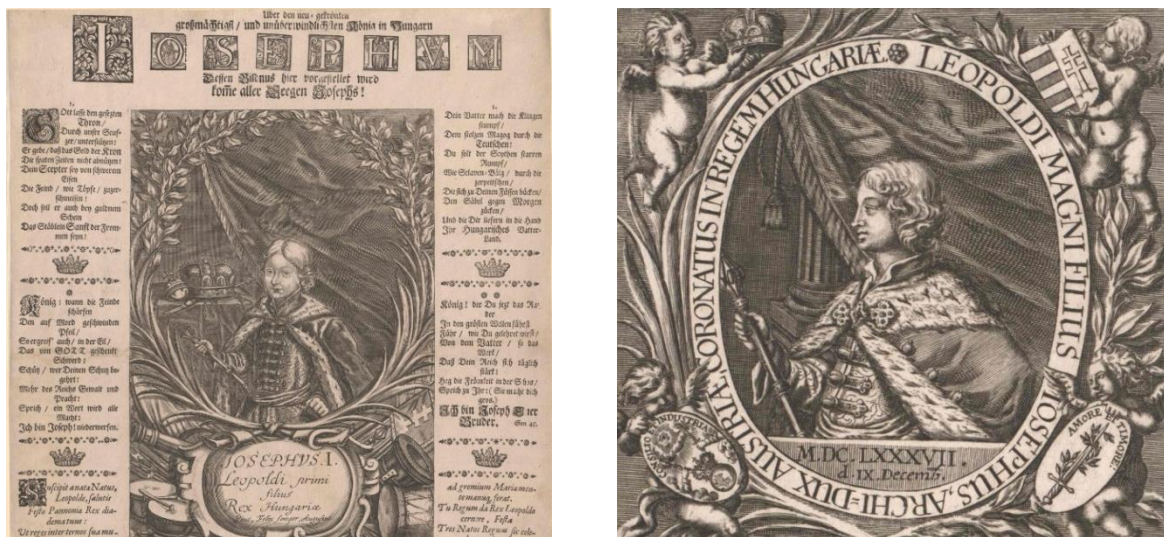
A kisgyermekként római hadvezéri-császári viseletben népszerűsített kis főherceg, örökös magyar királyként, a koronázás pillanatától egészen a római (német) királlyá koronázásáig (1690. január) szinte mindig magyar viseletben jelenik meg portréin, akár a Szent Koronával együtt, akár a nélkül ábrázolják. Ez a szembetűnő változás összefügg azzal, hogy a koronázás nemcsak a Habsburg-uralom folytatását, hanem egy új, a török kiűzését követő korszakot jelentette, s ami legalább ilyen fontos, a véres rendi küzdelmek visszaszorítását, sőt a megbékélést az uralkodó(k) és a magyar rendek között. Jacob Tollius (1633–1696) holland klasszikus filológus, duisburgi professzor, a koronázásra írt gratulációjában is eként értékeli a koronázás napját.³⁰ A pontos dátum, 1678. december 9. egyébként több metszeten is feltűnik, többször a helyszín, Pozsony mint koronázó város megnevezésével.

A Német-Római Császárság központjában, Nürnberg szabad birodalmi városban Johann Jonathan Felsecker nyomdásznál árulták azt az egylapos nyomtatványt, amelyen a birodalom polgárai gratuláltak az új magyar királynak, számos német és latin rigmussal.³¹ A gratuláló nyomtatvány pálma- és babérággal keretezett ovális portréját Johann Azelt (1654–1692) nürnbergi rézmetsző készítette; a gyermekkirály már magyar nemesi díszruhát visel, igaz, palástját a királyi rangnak kijáró hermelinnel bélelték. Kezébe jogar helyett magyar buzogányt tettek (ezzel már korábbi Habsburg-királyokat is ábrázoltak!), mögötte az asztalon a Szent Korona stilizált, de felismerhető ábrázolása, országalmával és jogarral. A portrét hadijelvényekre (dobok, ágyúk, zászlók, szúrófegyverek) helyezték, az egyik zászlóra kettőskeresztes címert rajzoltak, és a koronázás dátuma is szerepel a portré alatt.

³⁰ *Hunc esse diem perniciosissimarum discordiarum expulsores, pestiferarum atque effatissimarum conjurationum ac rebellionum extirpatores, hostium omnium exterminatores: hunc esse diem omnis infelicitatis, cladum, vastationum, caedium, malorum denique omnium optatam dudum, at nunc exhibitam ac repraesentatam divinitus finem: hunc esse diem, quo velut de integro condita HUNGARIA exemplo cunctis esse gentibus possit, beatissima regna esse, quorum tutelae atque imperio certus sit atque jam designatus successor.* TOLLIUS 1687. [30.]

³¹ Johann AZELT egylapos metszetes nyomtatványa I. József magyar király koronázása alkalmából, Nürnberg, 1687. Címe: *Über den neu-gekrönten großmächtigsten und unüberwindlichsten König in Hungarn JOSEPHVS, dessen Bildnus hier vorgestellt wird, komme alle Seegen Josephs.* A portré felirata: *JOSEPHVS I. Leopoldi primi filius Rex Hungariae. Pius, Felix, semper Augustus.* Jelzése: Azelt. sc. Norimbe. ÖNB PORT 00046991–01.

Ez az ikonográfia állandósult József magyar királyi reprezentációjában, igazi magyar gyermek és király lett. Egyébként a koronázás alkalmával és pozsonyi tartózkodása alatt végig a magyar főurak dúsan hímzett, díszített, dolmányos, mentés, szűk nadrágos, csizmás díszruháját hordta. Jóllehet nem ő volt az első Habsburg, aki magyar királyként felöltötte a nyugati divattól teljesen különböző magyar mánásviseletet, így II. Mátyás, II. és III. Ferdinánd, sőt még apja, Lipót is viselte a magyar királyi rangjukat hangsúlyozó ábrázolásaiakon, de I. József volt az, akihez a koronázás után „hozzánőtt” a magyar viselet. Ami a koronázási portrékat még egyedibbé teszi: feltűnő József hajviselete. 9 és fél éves korában, úgy tűnik, még a reprezentatív képmásokon sem kellett parókat viselnie, saját gyönyörű szőke, füléig érő göndör fürtjeivel ábrázolják, és csak 1690-től, német királyként hordja a 17. századi udvari viselet kötelező darabját, a parókat.

12–13. J. AZELT: József koronázását köszöntő nürnbergi nyomtatványok, 1687
J. Azelt's prints on coronation of Joseph I of Hungary, 1687 (ÖNB; HAN 1687)

Johann Azelt rézmetsző egy másik portrét is készített Nürnbergben a koronázás alkalmából, verses gratulációval, amelyet Paul Conrad Balthasar Han (1633–1699) nürnbergi író és kalendáriumkiadó rajzolt elő, jelentett meg 1695. évi kalendáriumában, feltehetően ő a német vers szerzője is. A jókívánság Isten segítségét kéri József „minden dolgához”, és azt, hogy szilárdítsa meg trónját, ellenségeit pedig vesse a pokolra.³² A Han–Azelt-féle nürnbergi nyomtatványon két embléma is feltűnik, az egyik az új uralkodó személyes attribútuma: markolatára állított tör, amelyre olajág tekeredik, mottója: *Amore et Timore*: Szeretettel és Félelemmel. A tör-olajág mint a háborúkat lezáró béke, megbékélés szimbóluma ismert a kora újkori emblematikában és szimbolikában, így I. Ferdinánd király diplomatája, Verancsics Antal ikonográfiájában is szerepel.³³ Az *Amore et timore*-mottó egyébként szintén nem ismeretlen az emblémák kultuszában és a korabeli irodalmi gondolkodásban, de igazán népszerűvé I. József magyar király teszi majd, olyannyira, hogy Pódevin ezzel a címmel adja ki I. József és apródjai említett emblémáit.³⁴ De József augsburgi koronázásának évében, 1690-ben Antonio Caraffa is ezzel a mottóval (*amor et timor*) jellemzi *Einrichtungswerk*jét, amelyet Erdély új politikai kormányzásáról készített I. Lipótnak,³⁵ aki a *Diploma Leopoldinum*-ban (1691) fel is használta.³⁶ A metszetes lap másik emblémája József apjára, Lipót császárra – *CONSILIO ET INDUSTRIA* mottóval – jelezve, hogy ez még nem igazi, hanem csak protektor felügyelte királyság.

³² P. C. B. HAN–Ch. AZELT: I. József magyar király, rézmetszet 1687/1695. Jelzése: P.C.B. HAN inventor. – Azelt sc. Norimbe. A vers szövege: Prinz JOSEPH mit Dir sey / Der GOTT in allen Dingen! / Es musze Dir gelingen! / GOTT mach fest deinen Stuhl / Verfluche die Dir fluchen! / Er stürzt in Höllen-Pful / All die Dein Unglück suchen. Han 1695. címmetszet.

³³ Verancsics Antal ikonográfiájáról vö.: GYULAI 2008.

³⁴ PODEVIN 1690

³⁵ [d]er absolute römisch-kaiserliche Dominat in Siebenbürgen einzuführen, ein Mesterstück der jubtilsten Saatkunst und den Zweck bald zu erreichen, ein Weg zu nehmen sei, welchen Timor et Amor bahnen müssen... GRÄSER 1853. 160.

³⁶ F. MOLNÁR 2013. 476–478.

Esterházy Mihály (1761–1721) gróf, Pál nádor fia 1688. június 27-ikén a bécsi Szt. István-székesegyházban elmondott és kinyomtatott, Szent László királyról szóló és a frissen koronázott gyermekkirálynak ajánlott retorikai vizsgatézisének is ezt a címet adta (*Regula Regum – Amor et Timor*). A nádor fia az orációja elé szerkesztett kétoldalas ajánlásban méltatja I. Józsefet, akinek rövid uralkodása elég volt, hogy Egerből kiűzzék a törököt, és a magyar királyok ősi székvárosa, Fehérvár is visszakerüljön a keresztények kezére.³⁷ A 18 éves bécsi diák (és öccse) ott volt Pozsonyban 1687. október 30-ikán apjuk, Esterházy Pál nádor mellett, amikor a császári család bevonult a koronázó városba.³⁸ Esterházy nádornak főszerep jutott a ceremóniákon, sőt I. József koronázása után, 1687. december 9-ikén állították ki neki Pozsonyban azt az oklevelet, amelyben I. Lipót birodalmi hercegi rangra (*Reichsführer*) emeli.³⁹

P. C. B. Han jól ismerte Magyarországot, 1 évvel a koronázás előtt vaskos munkát jelentetett meg Nürnbergben Magyarország történelméről, amelynek végén a Szent Korona történetét is megírta (*Anhang oder erzählung sonder- und wunderbahrer Hungarischer Kron-geschichte*), metszetet is mellékelve, Magyarországnak, Lipót császárnak és fiának szóló jókívánsággal.⁴⁰

15. I. József koronája és a birodalmi sas, 1692
King Joseph's crown and the imperial eagle, 1692
(BEHAIMB 1692. címmetszet / title page illustration)

14. A magyar korona nürnbergi metszeten, 1686
Hungarian Crown, Nürnberg, 1686 (HAN 1686. 797.)

Clemens Beuttler (1623–1682) német festő és Johann Martin Lerch Bécsben alkotott német rézmetsző egy Majna-Frankfurti könyvhöz készült metszeten szintén a valóságoshoz igen közeli módon ábrázolja I. József koronáját, amelyből fenség, míg a koronát támasztó birodalmi sastól szabadság, vagyis a töröktől való felszabadulás származik Magyarországra.⁴¹

A Józsefet ábrázoló metszeten a mente és a dolmány díszítése a legkülönbözőbb, az egyszerű gombostól az ékköves mentekötővel és gazdag skófiumos hímzéssel, gyöngyökkel-drágakövekkel díszített díszruháig; és a magyar korona, ha megjelenik, legtöbbször hasonlít a valódira.⁴²

³⁷ ESTERHÁZY 1688. (RMK III. 1498)

³⁸ MARTI 2014. 227.

³⁹ A füzetalakú díszes oklevél őrzőhelye: Fürstlich Esterházy'sche Sammlungen, Burg Forchtenstein (Burgenland).

⁴⁰ *Die Hungarisch H. Kron. / Leb edles Hungar-Land mit Fried auf Krieg beglückt! / Erfreue dich Deiner Kron von Himmel ab geschickt! / Die fort zieht LEOPOLD und seiner Printzen Haupt! / Bring wieder reichlich ein was dir der Türck enträubt!* HAN 1686. [797.]

⁴¹ C. BEUTTLER–J. M. LERCH: I. József koronája és a birodalmi sas, 1692. Rézmetszet. Felirata: *Ex Corona Josephi Maiestas, Ex Alis Subjecta Regni Libertas*. Jelzés: *Clem. Beüttler delin. Io. Mart. Lerch f. Behaimb 1692. címmetszet*. A metszet lelőhelye: Università di Modena e Reggio Emilia – Biblioteca universitaria di area giuridica, Fondo antico F.A.0230

⁴² I. József magyar király, metszet, 1687, 16x7,5/12,1x9,4 cm. Felirata: *Givseppe I. ré apostolico D'Vngaria coronato á Possonia li Xbre 1687*. ELTE EK Különgyűjtemények, Metszetek, ltsz. RD22828 (Nº 000816367)

A magyar viselet és a Szent Korona mellett mindenképpen a koronázás attribútumának tekinthető az Aranygyapjas Rend jelvénye is, ezt ugyanis József a koronázást megelőző nap kapta meg Pozsonyban, fényes külsőségek közepette. A korabeli leírás szerint: nem sokkal később, miután a világi Aranygyapjas-lovagrendbe felvették, a pozsonyi vár kápolnájában az egyháziak krisztusi rendjének sorába is felvételt nyert azzal, hogy Francesco Buonvisi kardinális (1626–1700), pápai nuncius megbérmálta két püspök segédletével. I. József bérmálkozásán, császári szülein kívül, részt vett nagybátyja, Ferenc Lajos pfalz-neuburgi herceg (1664–1732), a Német Lovagrend nagymestere, sőt kishúga, Mária Erzsébet főhercegnő (1680–1741) is, így a továbbiakban a két lovagi közösség erejével felvértezve, nemcsak testi, hanem a kereszténységet fenyegető lelki ellenséggel is bátran szembe szállhatott.⁴³

16. G. BOUTTATS: I. József király, 1687 k. (ÖNB)

17. I. József itáliai metszeten, 1687 k. (ELTE EK)

18. P. SCHENK: I. József, Amsterdam, 1687 (Rijksmuseum)

Portraits of King Joseph of Hungary, 1687

Gaspar Bouttats (1640–1695/96) antwerpeni rézmetsző egyszerű *imago clipeata*-formában ábrázolt portréján (viselete is szinte hétköznapi, mentekötője egyszerű sodrott zsinór!) kétszer is szerepel a rendjelvény, egyszer a kis király mellén, egyszer láncon, másodszer a Magyar Királyság koronás címere körül a szokásos rendi láncon.⁴⁴ Hasonló mintaképet követ egy másik, finom, kvalitásos mezzotinto-lap is, amelyet id. Pieter Schenk (1606–1711) amszterdami rézmetsző készített. A portrét a művész állandó szerzője, Jan Norel költő (1685–1713) 6 soros holland verse kíséri, amelyben a gyermekkorú József királyt a bibliai Józsefhez hasonlítja, tekintettel a török elleni harcra.⁴⁵

⁴³ Erz-Herzog Joseph wird Ritter des guldnen Fluß. Ehevor aber noch die Krönung ihren Wunsch-erfüllten Fortgang erhielt, theilten Ihre Käyserliche Majestät inter sehr prächtigen Ceremonien, der, der Vater-Sonne in allem sich nachlenkende Sonnen-Blume, das goldne Vellus mit, darbey sich alle anwesenden Ritter desselbigen einfunden. [...] Der Erzherzog wird gefirmt. Bey aufnehmung in die Weltlichen Ritter-Orden des guldnen Vluß, Wunsch-beseligte man auch unsern Erz-Herzoglichen neu-erwählten König mit dem Geistlichen Christen-Orden, indeme selbiger in Begleitung Ihro Durchl. Herzog von Neuburg, Groß-Teutschmeister, in die Kammer-Capellen sich verfügte, allwo sie von Ihrer Eminenz Cardinalen Bonvisio, demezwey Bischöffe assistierten, in Gegenwart beeder Käyserlichen Majestäten, und Erz-herzogin Maria Elisabetha, die heilige Firmung empfangen, und zu einem tapfermütigen Ritter, nicht nur wider die leibliche, sonder auch geistliche Feinde, die auf das Christenthum loßstürmen, bekröfftiget wurden. STEPHANI 1688. 35.; 38.

⁴⁴ G. BOUTTATS: I. József magyar király arcképe, rézmetszet, 1687 k. Felirata: IOSEPHUS I. D. G. REX Hungariae Archidux Austriae etc. Jelzése: Gaspar Bouttats fecit. ÖNB PORT 00046984–01. Ehhez az ábrázoláshoz igen hasonló jelenik meg Benjamin von Block(?) bécsi udvari festő festményén: I. József magyar király, olaj vászon, 79x64 cm (Benjamin Block (attr.): Bildnis des späteren Kaisers Joseph I. (1678–1711) als König von Ungarn.) A festményt a Dorotheum aukcionálta Bécsben 2013. június 11-ikén.

⁴⁵ P. SCHENK: I. József magyar király, Amszterdam, 1687. Mezzotinto. Jelzése: P. Schenk fecit et Exc. Amstedolamo cum Privil. Rijksmuseum RP-P-OB-9244.

Nicolas de L'Armessin (1684–1753) francia művész 18. század eleji metszetén, amely feltehetően egy korábbi mintát követ, hiszen I. Józsefet csupán mint magyar királyt népszerűsíti, a francia barokk portréművészet (és divat) eszközeit használja. A portré érdekessége, hogy Józsefet koronával a fején ábrázolja, amely azonban egyáltalán nem hasonlít a magyar koronára, és feltűnő az Aranygyapjas Rend jelvénye is a mellén. A L'Armessin párizsi műhelyében árult metszet feliratában szerepel I. József születési dátuma és ünnepélyes pozsonyi koronázásának időpontja is, amely a császári szülők, valamint a magyar és németországi fejedelmek jelenlétében ment végbe (*esté couronné Roy de Hongrie á Presbourg, avec tres grande ceremonie le 9-e Decembre 1687 en presence de leurs Majestez Imperiales et des Principaux Seig(neu)rs hongrois et Alemans*).⁴⁶

Jacques Blondeau (1655–1698) antwerpeni flamand rézmetsző készítette, és a római Jacobus de Rubeis kiadónál jelent meg, feltehetően nem sokkal a pozsonyi koronázás után az a latin feliratos (VIVAT FELICITER!) gratuláló metszetes nyomtatvány, amely a koronázás helyszínét és dátumát is közli. A metszeten József a korabeli nyugati főúri és udvari elit páncélját viseli, nyakában brüsszeli csipkével, szép gyermekarcát lágyan omló szőke fürtök keretezik, feltűnő a portré fölé helyezett Szent Korona valóság-hűsége. A kompozíció másik fontos eleme a Habsburgok kiterjesztett szárnyú birodalmi madara, karmában a kettétört félholddal, amely a törökön ellenség feletti győzelem népszerű ikonográfiai toposza a korban.⁴⁷

19. N. de L'ARMESSIN: I. József magyar király, Párizs, 1710 k. Részlet (ÖNB)

20. J. BLONDEAU: I. József, 1687 (ÖNB)

⁴⁶ N. de L'ARMESSIN: I. József magyar király portréja (*Serenissime PRINCE Archiduc IOSEPH Ier du nom Roy d'Hongrie*), Párizs, 1710 k. Rézmetszet. Jelzése: *De l'Armessin sculp. – A Paris chez N. de L'Armessin, Rue St. Jacques à la Pomme d'Or*. ÖNB PORT 00046984–01.

⁴⁷ J. BLONDEAU: I. József, 1687. Jelzése: *Jac. Blondeau Anterp. sculp. – Romae ex officina Io. Iacobi de Rubeis ad Temp-lom S. M. de Pace cum Priu. S. Pont.* ÖNB PORT 00046993–01.

Az egyik legszebb József-portrén, Johann Christoph Weigel (1661–1726) nürnbergi rézmetsző mezzotinto-lapján a babérkeretes *imago clipeata* fölött a Szent Korona jelenik meg, mögötte keresztbe téve a kormányzás két szimbóluma, a kard és az olajággal befönt jogar, a békére törekvő uralkodói attitűd jeleként, mellette bőségszaru. A magyar főúri viselettel ábrázolt portré alatt, a trofeumok közé helyezett kartus felirata is az igazságos kormányzásra utal, a jó uralkodó ugyanis a jókat jutalmazza, a rosszakat bünteti. A mondatszalag József királyi titulását és koronázásától használt mottóját hordozza: AMORE ET TIMORE.⁴⁸

21. J. Ch. WEIGEL: I. József magyar király, 1687. (ÖNB)

⁴⁸ Johann Christoph WEIGEL: I. József magyar király, 1687. Mezzotinto. Feliratok: IOSEPHUS I. REX HUNGARIAE – ARCHIDUX AVSTRIAE. AMORE ET TIMORE. – CUIUS EST HAC IMAGO / ET SUPERScriptIO: IUSTITIAE / QUAE SUUM CUIQUE BONIS / PRAEMIA, MALIS POENAS / DECERNIT. ÖNB PORT 00047004–01.

Különösen gazdagon hímzett és díszített magyar díszöltözetben, az Aranygyapjas Rend rendi láncával, hermelinpalástban tűnik fel egy egészalakos portrén József mint gyermekkirály a Szent Korona, illetve a Magyar Királyság címere kíséretében. Az ismeretlen művésztől származó portré, amelynek változatait Frankfurtban Mattheus Schnatz, Nürnbergben pedig Johann Christian Lochnitz könyvkereskedése árulta, azaz a birodalom legfontosabb városaiba is eljutott, egy tízsoros német versikét is tartalmaz arról, hogy a magyar királynak a 10-es a szerencseszáma, hiszen 10. a magyarországi Habsburg-uralkodók sorában, ráadásul tízévesen lett az ország királya, és éppen decemberben, azaz a latin tízes számról elnevezett hónapban. Az egylapos nyomtatvány versikéje végül az új uralkodót a Naphoz hasonlítja, amelyet minden égtáj ismer, s amelyet rásüt a trónra és az országra is, s fényétől a török félhold elsápad, és átadja a birodalmat a sasnak, azaz a Habsburg Háznak.⁴⁹

22/1–2. I. József magyar király, Nürnberg & Frankfurt, 1687 (ÖNB)

*Est ist zehende Zahl merkwürdig und vollkommen
So zehlt auch Osterreich an seinem Joseph nun
Den zehnden Könighen, der als mit Freud entglommen
Das zehnde Alter Jahr, emfing der Ungarn Kron
Im Monat, so sich auch nach diser Zahle nennet.*

*O! Hohes Wunderwerk geführt von Gottes Hand
Wohl! Seine Majestät, die Ost und Westen kennet
Geh Sonnen ähnlich auff, beglänzte Thron und Land
Es muß vor derer Schein des Türken Mond erblassen
Und dessen weites Reich dem Adler überlassen.*

Matthias Greischer (1659–1697) bécsi grafikus, rézmetsző többszörösen is a pozsonyi koronázás művészeinek tekinthető, hiszen nem sokkal a ceremónia után, 1688-ban Esterházy Pál herceg megbízta társával, Johann Martin Lerch-hel együtt, hogy készítsenek neki rézmetszetekhez való dúcokat a koronázás egyes jeleneteinek ábrázolásával, a nagy esemény emlékeztetere. Négy vésett tábla készült el, köztük I. József koronázásának allegóriája.⁵⁰ Greischer azonban egylapos metszetet is alkotott a koronázás alkalmából, igazi reprezentatív portréval. József, a gyönyörű gyermek (aki ugyan 10 évesnél idősebbnek látszik), egyszerű, de elegáns magyar díszöltözetben, kezében buzogánnyal jelenik meg, a

⁴⁹ DOMANOVSKY (szerk.) 1939–1942. IV. köt. illusztrációja és ÖNB PORT PORT 00046978–01 (Nürnberg); ÖNB PORT 00046977–1. (Frankfurt)

⁵⁰ PERSCHY (red.) 1995. Kat. sz. V/16. (269.) (Harald PRICKLER)

portré ünnepélyességét a gazdag virág- és gyümölcsgirlandokból font keretezés, az architektonikus elemek és a kőbe vésett teljes uralkodói titulus, valamint a portré felső részét lezáró embléma emeli. A korona itt heraldikai funkcióban, az országcímerrel együtt jelenik meg.⁵¹

Hasonló ikonográfiával az említett Franz Kaspar Podevin, József főherceg apródjainak parancsnoka, egyben rézmetsző is készített egylapos nyomtatványt a koronázás után, de ő József mellé helyezte a Szent Koronát is. Az új király kezébe egy felségfolyamodványt (*Ad Sac. reg. Mai. Hung. Reg. humill. suppl.*) adott, mintha rögtön a koronázás után hozzáfogott volna uralkodói kötelessége teljesítéséhez. Podevin költői erudícióját is megcsillogtatta ebben a munkában, hiszen a portré alá nyolcsoros latin verset írt a magyar nép és új királya viszonyáról: szerinte a magyar nép tiszteli és elismeri királyának Józsefet, és az új király is hasonlóan tesz népével. József az ausztriai nemzetségből származik, amelynél nincs nagyobb a földön, de Pannónia is nevezetes kiváló tetteiről, bővelkedik fegyveres erőben és egyéb gazdagságban.⁵²

23. M. GREISCHER: I. József király, Bécs, 1687 (ÖNB)

24. G. PODEVIN: I. József köszöntése, Bécs, 1687 (ÖNB)

IosephVs prImVs LeopoldI et teresiae fIlIVs hVngarlae reX

Hungara Iosephum veneratur natio Regem

Agnoscit populus nescit et ille suum.

Haud mediocre decus promanat utrisque putatur

Condignus populus: Rex quoque dignus eo.

Austreus Augustis Rex est natalibus ortus,

Nac gens Austriaca major in orbe datur.

Est quoque Clara suis pridem Pannonia gestis,

Inclyta gens armis diuitisque potens.

⁵¹ M. GREISCHNER: I. József, Bécs, 1687 k. Rézmetszet. Jelzése: *Matthias Greischer fec. et excud. Viennae*. ÖNB PORT 00046981–1.

⁵² G. PODEVIN: I. József király köszöntése, Bécs, 1687. Rézmetszet. Jelzése: *Gasp. Fran. Podevin S. R. M. Epheb. Praef. sculp. D. D.* ÖNB PORT 00046980–01.

Elias Nesselthaler (1664–1714) augsburgi rézmetsző, aki egy ideig Bécsben is működött, két hasonló metszetet is készített Józsefről, „Magyarország 45. királyáról”.⁵³ A metszetek igen hasonlóak, de tükröképei egymásnak. Ez a metódus nem volt idegen a barokk rézmetszői körében, Bethlen Gáborról pl. hasonló módon készültek portrévariánsok a korabeli Németalföldön.⁵⁴ Nesselthaler két egészalakos portrét készített modelljéről, majdnem azonos viseletben, hosszú, bő mentével vagy köppennyel, igen hasonló díszlettel, igaz, az arcok különbözőek, ami eltérő előképre, esetleg eltérő rajzolóra mutat. Az egyik arc mintha magán viselné a jellegzetes Habsburg-vonásokat, a másik a szelíd, kivételes szépségű főherceget mutatja. Feltűnő a Szent Korona mint legfontosabb attribútum meglepően valóságos ábrázolása, a művész talán valóban láthatta a gondosan őrzött klenódiut Bécsben, esetleg a koronázáson, vagy igen jó ábrázolást szerezhette róla. A gyermekkirály mentéjének vállrészen különös, szabálytalan alakú folt tűnik fel mindkét metszeten, a kérdés, hogy milyen céllal varrták fel a díszes viseletre, egyelőre megválaszolatlan.

25–26. E. NESSENTHALER: I. József, a 46. magyar király, 1687, részletek
Joseph I, the 46th King of Hungary (ÖNB)

Wolfgang Philipp Kilian (1654–1732) augsburgi rajzoló és rézmetsző, a neves Kilián művészcsalád tagja, a szokástól eltérően, hagyományos páncélban ábrázolta Józsefet magyar királyként, talán még egy korábbi főhercegi képmást felhasználva. A kép felirata szerint modellje 1678. július 25-ikén hajnali két órakor született Bécsben, régi (a német protestánsok által használt) időszámítás szerint ez július 15., és Pozsonyban koronázták meg 1687. december 9-ikén (vagy november 29-én).⁵⁵ A portré mindennél jobban érzékelteti a királyfi, illetve a kicsiny király szépségét, finomságát.

⁵³ E. NESSENTHALER: I. József, Magyarország 46. királya, Bécs, 1687. Metszetek. Felirat: IOSEPHUS Imus XLVI REX HUNGARIAE. Jelzés: E. Nesselthaler sc. Vienn. ÖNB PORT 00046979–01/02.

⁵⁴ GYULAI 2013. 266.

⁵⁵ W. Ph. KILIAN: I. József magyar király, 1687/1695. Rézmetszet, 57,7x42,2/ 53,8x39,6 cm. Felirata: IOSEPHUS I. DEI GRATIA REX HUNGARIAE. Natus A(nno) MDCLXXVIII. hora secunda ante diem 25 Julii st. nov. (15. st. vet.) Viennae Austriae. Coronatus 9 Decemb. (29. Nov. st. vet.) Posonii A. MDCLXXXVII. Jelzése: Wolff. Philipp Kilian sculp. Coburg, Kunstsammlungen der Veste Coburg, II,257,16; ÖNB PORT 00046982–01

Ez a gyermeki ártatlanság és szépség rögzült, sőt szinte toposz lett József gyermekkirályi ikonográfiájában, így jelenik meg egy metszeten, amely 1689-ben, 1 évvel József római királlyá választása előtt készült (Fr. Riger). A metszet felirata Vergilius IV. eclogáját idézi, ahol Vergilius egy új aranykor és egy gyermek születését jósolja (*Pacatumque reget patriis virtutibus orbem*. Verg. IV. ecl. 17.), ennek korabeli értelmezése Augustus, a középkor és újkori keresztény olvasata Krisztus eljövételét ígéri. A gyermekkirály portréjának mottója nem hagy kétséget afelől, hogy I. Józsefben is egy új aranykor, a megbékélés időszaka ígértét látta a korabeli közvélemény.⁵⁶

27. W. Ph. KILIAN: I. József magyar király, 1687/1695. Részlet
(Kunstsammlungen der Veste Coburg; ÖNB)

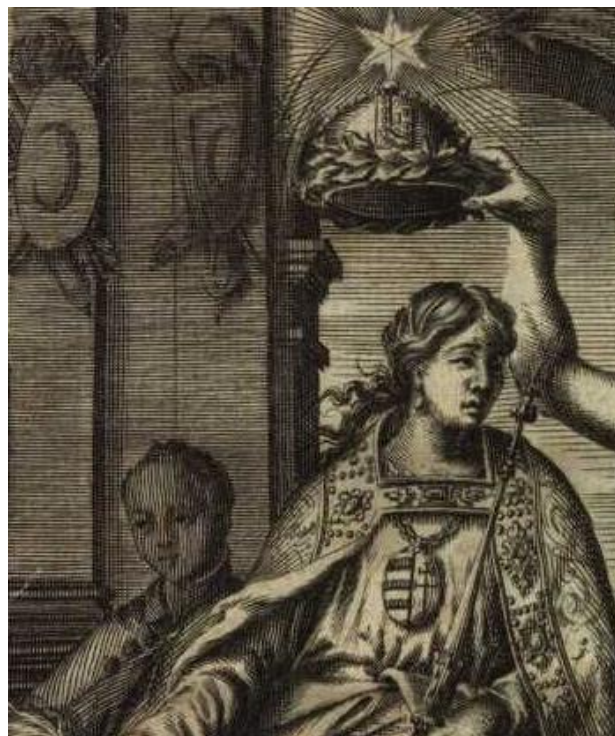
28. Fr. RIGER: I. József magyar király, 1689 (BM)

A pozsonyi koronázást leíró, és az eseményekről készült metszetekkel illusztrált nürnbergi kiadvány, amely a koronázás, illetve Munkács és Eger bevételének, azaz a rendi ellenállás és a török felett aratott Habsburg-győzelemnek, a külső és belső ellenség letörésének emlékére jelent meg, címében és tartalmában is ugyanezt az új korszakot üdvözlí. Újra felragyogott a Magyar Királyság szerencsecsillaga és „fenség-csillaga” (*Der Neu-aufgegangene Glücks- und Majestät-Stern deß Königreichs Ungarn*), az előbbi az ország területét, az utóbbi a magyar királyi trónt ragyogja be. A könyv címmetszetét Ludwig Christoph Glotsch (1655–1719) nürnbergi rajzművész és rézmetsző, a nürnbergi Endter-kiadó állandó alkotója készítette, és felirata szerint Magyarország szerencsecsillaga egyben a törökök szerencsétlenség-csillaga is.⁵⁷ Az allegorikus ábrázolás a Magyar Királyságot reprezentálja egy gyönyörű, koronázási palástban megjelenő nőalak, akinek mellén az ország címere függ. A képen Hungáriát angyal koronázza meg babérkoszorús és szerencsecsillagos királyi koronával, lábaihoz két angyal metszetet (*Mongatsch*) állít, illetve térképet (*Erla*) terít, a két várat, Munkácsot és Egert ugyanis nem sokkal József koronázása után foglalták el a császári csapatok (*sieghafften Eroberung beyder Haupt-Festungen Erla und Mongatsch*).

Érdekes, hogy mindkét emblemikus vár felszabadítója Antonio Caraffa, aki 1687 decemberében az egri várba, 1688 pedig a Rákócziak munkácsi várába vonul be győztes hadvezérként, s aki nem sokkal korábban még Eperjesen vezette a hírhedt törvényszéket felállító bizottságot. A címet és a kiadvány tartalmát, üzenetét megvilágosító címmetszeten Hungária alakja mögött feltűnik egy fiatal arc, magyar mentében, aki lehet az új Magyarország ifjú reménysége, de akár maga I. József, a gyermekkirály is, akinek királysága már az első hetekben oly szerencsés győzelmeket hozott Magyarországnak.

⁵⁶ Fr. RIGER: I. József magyar király, 1689. Rézmetszet. Felirat: *Reget patris Virtutibus Orbem – JOSEPHUS I. DEI GRATIA REX HUNGARIAE AECHIDUX AUSTRIAE* etc. Jelzés: *Fr. Riger del. sculp. et exc.* 1689. BM P&D 1902,1011.7697.

⁵⁷ L. Ch. GLOTSCH: A magyarok szerencsecsillaga, rézmetszet, 1688. Felirata: *Der Ungarn Glück-Stern den Türcken Unglück-Stern*. Jelzése: *L. C. Goltzsch scul. Stephani* 1688. címmetszete.

29–30. L. Ch. GLOTSCH: Magyarország szerencsecsillaga, 1688
Lucky star of Hungary, 1688 (STEPHANI 1688. címmetszet / titel page illustration)

Ugyanezt az új korszakot üdvözli egy József koronázását követően készült, jelenleg Drezdában őrzött metszet, amely egy korabeli tézislapról való. A kompozíció a *triumphus* olyan hagyományos kellékeivel ábrázolja Magyarország királyát, mint: a Dionysos athéni bevonulását idéző *carrus navalis*, a római diadalmenetek *acclamatio*ja (*Io triumphe, Joseph*), a *triumphator*- viselet darabjai: aranysegélyű *toga picta*, illetve a vezéri pálca, babérkoszorú (a lovakon is!). A *triumphus* háttérébe talán Pozsony látképét helyezte a művész, a másik oldalon pedig csatajelenet látható, a korabeli török háborúkat idézve.

Igazi diadalként egy lebegő angyal tartja a Szent Koronát József feje fölött, a felirat szerint (József) a világ valódi öröme (*Verissimum Orbis Delicium*), és a Vulgatából vett kifejezéssel: az a fejedelem, akinek a népek majd engedelmeskednek (*Expectatio Gentium*, Gen. 49,10). Igen érdekes a kompozíció előterében a magyar nemesek csoportja: idős, üstökre borotvált fejű, hosszú mentét öltött alakok, köztük egy főpap, feltehetően Széchenyi György esztergomi érsek, aki Józsefet megkoronázta. A metszet másik sarkában a tézislap gazdája, egy (ismeretlen egyetemen tanuló) ifjú magyar nemes ajánlja fel tézisért I. Habsburg Józsefnek, a gyermekkirálynak.⁵⁸

31. J. M. LERCH: I. József diadalmenete, 1687 k.
Triumph of King Joseph I, cca 1687 (SKD/SLUB Deutsche Fotothek)

⁵⁸ Johann Martin LERCH: I. József diadalmenete egy tézislapon, 1687 k. Rézmetszet. Felirata: *IO TRIUMPHE, IOSEPH! – Verissimum Orbis Delicium – Expectatio Gentium*. Jelzés: *Io. Mart. Lerch f. Vienn.* SKD Kupferstich-Kabinett, Klebeband A 206, 2; B. 6, 184 (SLUB / Deutsche Fotothek)

Az allegorikus ábrázolások, zsánerek természetesen sokkal többet elmondanak az ábrázolt személyről, mint az egyes portrék, így azt a tényt, hogy József királysága korlátozott, hiszen apja, a regnáló fejedelem életében koronázták meg, igazán csak a többalakos vagy allegorikus képek közvetíthették a korban, igaz, ez némileg ellentmond az I. József mint korszaknyitó uralkodó üzenetnek, és az új éra kezdetét a távolabbi jövőbe helyezi. Igen tanulságosak azok az allegóriák, amelyeken I. Lipót, esetleg felesége és fiuk együtt szerepel.

32. J. LUYKEN: I. József koronázása, 1687 (könyvillusztráció, 1689)
Coronation of King Joseph I, 1687 (Book illustration, 1689) (Rijksmuseum)

A szülői fensőbbiség, gondoskodás, felügyelet, sőt szeretet sűt arról a Jan Luyken (1649–1712) amszterdami születésű rézmetsző által készített metszetről, amely az 1632 és 1689 között Utrechtben megjelent *Romeynschen adelaer* c., a Német-Római Császárságot bemutató periodika 1689. évi 3. kötetében jelent meg I. József koronázásáról. Gyönyörű, hullámos hajú, térdeplő kisgyermeket látunk, akinek főpap helyezi fejére a koronát, mögötte, távolabb, kettős trónuson ül a császári pár.⁵⁹

⁵⁹ J. LUYKEN: I. József koronázása, 1689. Rézmetszet, könyvillusztráció. Felirata: *Jozep de 1 word gekroond tot Koning van Hongaryen in 't Jaar 1687*. Rijksmuseum RP-P-1896-A-19368-758.

Neves művész, az utrechti születésű, de Bécsben és Prágában is működött Justus van den Nijpoort (1625–1702) készítette azt a reprezentatív allegóriát, amellyel I. József pozsonyi koronázását népszerűsítették a korban. A metszet, címfelirata szerint, ugyancsak a pozsonyi országgyűlés emlékére készült, ez tette ugyanis lehetővé, hogy örökös jogon megkoronázzák Lipót császár fiát Magyarország királyának (*Memorabilia Comitiorum Posoniensium sub quibus Haereditario Jure Coronatus est Augustissimi Leopoldi filius Rex Josephus*). Apa és fia, császár és király *imago clipeata*-formájú képmását egymással szemben komponálta meg a művész. József magyar díszruhában, kezében jogarral, fejére angyal helyezi a Szent Koronát, háttérben a koronázó város, Pozsony. A gyönyörű ábrázolás érdekessége, hogy felirata szerint nem a koronázás, hanem az örököséget kimondó pozsonyi országgyűlés emlékére készült. A metszet keretét emblémás medalionok díszítik, Munkács, Eger látképével, az egyik pedig a jezsuitáknak a Habsburgok általi magyarországi letelepítésére utal (*Animanda hos inserit ignes – IHS – Societas JESU Regno Apostolico inseritur*).⁶⁰

33. J. NIJPOORT: I. József koronázásának allegóriája, 1687. Rézmetszet, részlet
Allegory of King Joseph's coronation, 1687. A detail (Rijksmuseum)

Egy másik allegória, Romeyn de Hooghe (1645–1708) kiemelkedő, sokoldalú és igen termékeny holland művész és ifj. Filibert Bouttats (1650–1722) antwerpeni rézmetsző munkája, a királyság átruházását mutatja Lipótról Józsefre, a politikai és hadi háttérrel pedig medalionok jelenítik meg, köztük természetesen a frissen felszabadított egri várral. Az ünnepélyes metszet, egészét tekintve, a Habsburg Ház apoteózisa, hiszen a spanyol Habsburgok feje, II. Károly portréja is megjelenik. Az allegória az új magyar király programját az antik Róma Vergilius által megfogalmazott feladatával azonosítja: *parcere subjectis et debellare superbos* (Verg. Aen. VI. 853.), azaz megkímélni a behódoltakat és letörni a gőgösöket. A metszeten ugyancsak megjelenik Pozsony vedutája, sőt a menetben, a baldachinok alatt a Szent Koronát vivő főpap, illetve a koronázásra vonuló gyermekkirály is.⁶¹

⁶⁰ Justus van den Nijpoort: I. József koronázásának allegóriája, 1687. Felirata: *Memorabilia Comitiorum Posoniensium sub quibus Haereditario Jure Coronatus est Augustissimi Leopoldi filius Rex Josephus*, Rézmetszet. Rijksmuseum RP-P-1885-A-9457.

⁶¹ Romeyn de Hooghe–Ifj. Filibert Bouttats: Lipót császár átadja a királyságot Józsefnek, allegória, 1687. Rézmetszet, 68x45 cm.. Felirata: D. F. A. LEOPOLDO II. – PRIMUS IN IMPERIO LEOPOLDUS PRIMUS OVAVIT UT REX ES IOSEPH TU QUOQUE PRIMUS OVAS. Jelzése: Romyn de Hooghe fecit. / Phi. Bouttats junior antverpiae excudit. Rijksmuseum RP-P-1907-2650

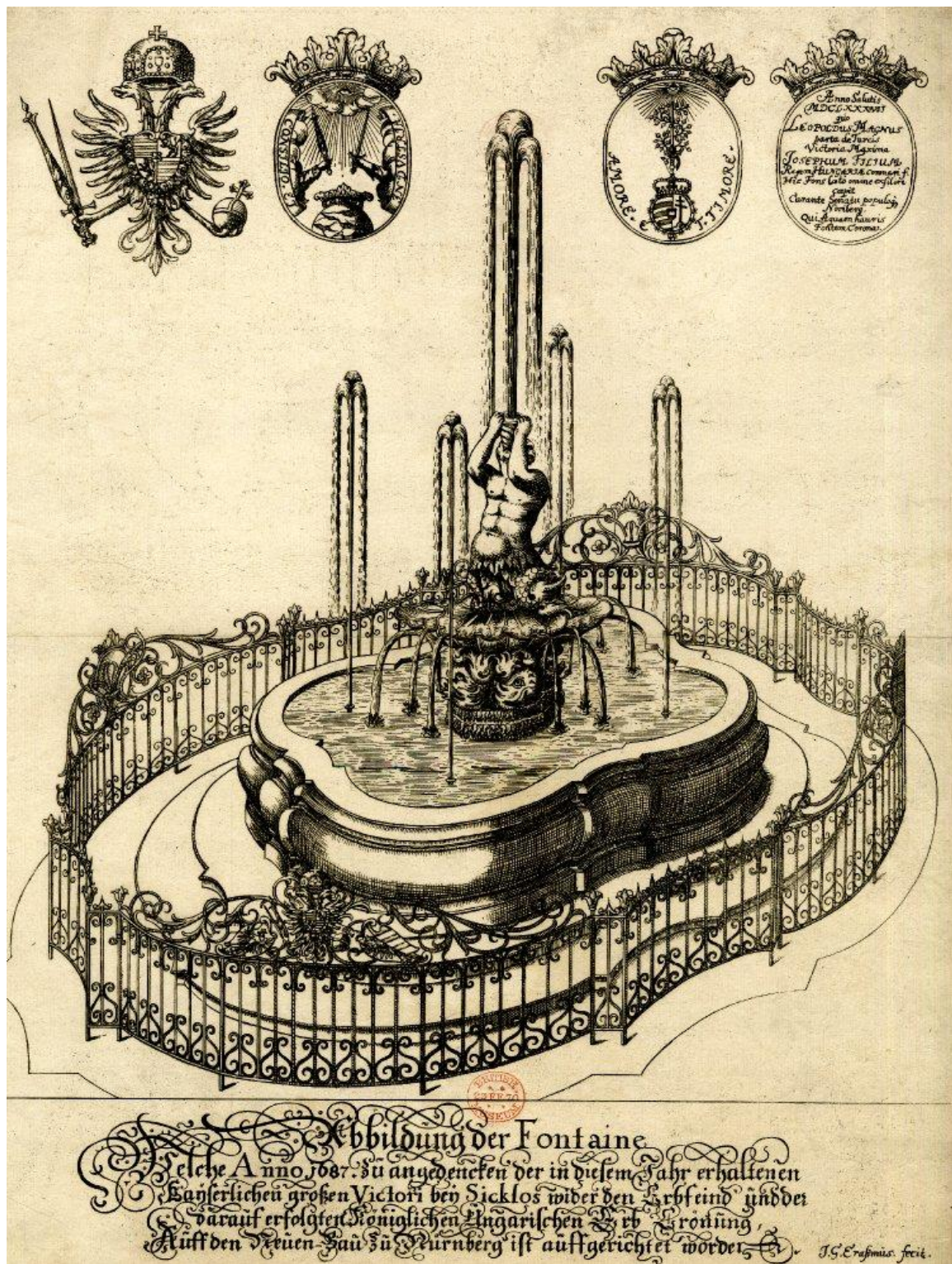
Az ábrázoláson Lipót császár egy hajóorron áll, és fiának nyújtja Magyarország stilizált koronáját, míg fia, akit nem gyermekként, hanem fiatal római hadvezérként ábrázoltak, kivont karddal és egy pajzson állva fogadja az uralkodás szimbólumát. A hajóra vésett latin felirat szerint I. Lipót elsőként tartott a birodalomban *ovatiót*, azaz a *triumphushoz* hasonló ünnepélyes bevonulást mint győztes hadvezér, és József is első ilyen néven királyként, s ő is várományosa egy hasonló *ovatió*nak.

34. R. HOOGHE–Ifj. F. BOUTTATS: Lipót császár és József, a trónöröklés allegória, 1687, részlet
Holy Emperor Leopold I and Joseph: allegory of trone succession, 1687. A detail (Rijksmuseum)

Végül, ha valaki Nürnbergben a Triton-kútnál jár, nem biztos, hogy tudja: ifj. Johann Leonard Bromig (1641–1703) nürnbergi szobrász gyönyörű barokk alkotása szintén a pozsonyi koronázás emlékére készült, igaz, a „főszereplő”, I. József ábrázolása hiányzik róla. A szökőkút felállításának alkalmával megjelent korabeli röplapból, amelyet Johann Georg Erasmus (1659–1710) nürnbergi rajzoló, építészeti szakíró készített, kiderül, hogy ezt a barokk műremeket a győztes siklósi (azaz a második mohácsi) csata és az azt követő királyi koronázás emlékére állították fel 1687-ben. A császárt címere és ismert emblémája (*CONSILIO ET INDUSTRIA*) képviseli a birodalmi városban, míg fiát, az újdonsült örökös királyt az *Amore et timore*-emléma, ezúttal a magyar címerrel, illetve egy felirat, mely szerint a kút 1687-ben készült, amikor a török feletti hatalmas győzelmet követően Lipót császár magyar királlyá koronáztatta fiát, Józsefet.⁶²

⁶² J.G. ERASMUS: Egylapos nyomtatvány a nürnbergi Triton-kútról, 1687. Metszet, 41x31/42x31,7 cm. Felirata: *Abbildung der Fontaine Welche Anno 1687 zu angedencken der in diesem Jahr erhaltenen Kayserlichen großen Victori beÿ Sicklos wider den Erbfeind und der darauf erfolgten Königlichen Ungarischen Erb Crönung, Auff den Neuen-Bau zu Nürnberg ist auffgerichtet worden.* – Felirat a medallionban: *Anno Salutis MDCLXXXVII quo Leopoldus Magnus parta de Turcis Victoria Maxima Josephum Filium Regem Hungariae coronari f. Hic Fons Laeto omine exsilire caepit Curante Senatu populoque Noriberg. Qui Aquam hauris Fontem Coronas.* Jelzése: J.G. Erasmus fecit. BM P&D 1914,0209.34.

35. J.G. ERASMUS: Egylapos nyomtatvány a nürnbergi Triton-kútról, 1687
The Triton Fountain in Nuremberg, 1687 (BM)

GYŰJTEMÉNYEK, FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSE

BM = British Museum, London

P&D = Prints & Drawings

BnF = Bibliothèque nationale de France, Paris

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

EK = Egyetemi Könyvtár

HAUM = Herzog Anton Ulrich-Museum, Wolfenbüttel

KHM = Kunsthistorisches Museum, Wien

GG = Gemäldegalerie

KULeuven = Katholieke Universiteit Leuven

CB = Centrale Bibliotheek (Prentenkabinet)

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek, Wien=

PORT = *Bildarchiv und Grafiksammlung*, Porträtsammlung

Rijksmuseum = Rijksmuseum, Amsterdam

RP–P = Werken op papier – Prenten (Papír alapú gyűjtemény – Metszetek)

SKD = Staatliche Kunstsammlungen Dresden

SLUB = Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden

BIBLIOGRÁFIA

1000 év törvényei

1000 év törvényei. Internetes adatbázis a Corpus Juris Hungarici CD és a CompLex Jogtár Közlöny adatbázisának felhasználásával. CompLex Kiadó Kft., Budapest, 2003

www.1000ev.hu/index.php

BEHAIMB 1692

Johann Ferdinand BEHAIMB: *Miles delinquens iuste puniendus, aggratiandus et conveniendus in privilegiato, severissimo tamen militari iudicio*. Typis et sumptibus Philippi Fieveti bibliop., Francofurti ad Moenum, 1692

BELOUTTE 1687

Nicolaus BELOUTTE: *Societas humana in nativis seminibus sita, artibus roborata, adversitatibus confirmata, prosperitate ac otio caduca: his subjunctum est Leopoldi augustissimi invictissimi Romanorum imperatoris, fortissimi contra barbarorum hostium furorem athletae encomion, in quo sapientia, providentia & fortitudo exponuntur, quibus hoc cruentum bellum avertere studuit, inevitabile suscepit, extremaque discrimina subivit, de hostibus tandem gloriose divinis sub auspicijs triumphando*. Peter Paul Vivian, Vienna, 1687

BIDNER 1941

BIDNER Ákos: *Az eperjesi vértörvényszék (1687)*. Luther-Társaság, Budapest, 1941

BIRCKENSTEIN 1686

Anton Ernst Burckhard von BIRCKENSTEIN: *Ertzherzogliche Handgriffe deß Zirckels und Linials, oder außerwehlter Anfang zu denen mathematischen Wissenschaften : worinnen man durch eine leichte und neue Art ihm einen geschwinden Zutritt zu der Feldmesserey und andern darauß entspringenden Wissenschaften machet*. Johann von Gehlen, Wien, 1686

BIRCKENSTEIN 2001

Anton Ernst Burckhard von BIRCKENSTEIN: *A trónörökös mértankönyve / Ertz-herzogliche Handgriffe deß Zirckels und Linials, oder außerwehlter Anfang zu denen mathematischen Wissenschaften*. Közread. és a bev. tanulmányt írta: RÓZSA György. OSZK–Balassi, Budapest, 2001

CJH 1844–1847

Corpus decretorum juris hungarici. Decretum generale inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum I–III. Typ. regiae universitatis, Budae, 1844–1847

COLBERT 1682

Jacques-Nicolas COLBERT: *Philosophia vetus et nova, ad usum scholae accommodata, in regia Burgundia novissimo hoc biennio pertractata... juxta exemplar Parisiense 1681*. Johann Zieger, Nürnberg, 1682

DOMANOVSKY (szerk.) 1939–1942

DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet I–V*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942

ESTERHÁZY 1688

ESTERHÁZY Mihály: *Regula Regum amor et Timor, sive S. Ladislaus Rex Hungariae Amore et Timore gubernans serenissimo JOSEPHO I. Hungariae REGI, Archiduci Austriae, Orbis delicio etv. dicatus, ac Die 27. Mensis Junii Anno MDCLXXXVIII. coram sentau, poluloque Academico in Basilica D. Stephani nomine Inclytae Nationis Hungaricae panegyricus laudatus ab illustrissimo Comite Michaeli Esterhazy de Galantha etc. Rhetoricae studioso, deferente R. P. Gabriele Hevenesi Soc. JESU AA. LL. et Philosophiae doctore, ejusdemque Professore Ordinario, necnon inclytae Nationis Hungariae p. t. Procuratore*. Leopold Voigt, Viennae, 1688 (RMK III. 1498)

F. MOLNÁR 2013

F. MOLNÁR Mónika: Regionalizmus a 17. század második felének olasz kortárs Magyarország-elemzéseiben In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor- és kora újkorban: a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kiadványai*. Szerk.: GÁBOR Csilla et al. Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013. 471–483.

FILEP 2004

FILEP Tamás Gusztáv: Az eperjesi teátrum = *Kortárs* 48. (2004)/6. 80–87.

GRÄSER 1853

Andreas GRÄSER: Caraffa's Project: wie Siebenbürgen unter k. k. österreichischer Devotion zu erhalten – an Kaiser Leopold, vom Jahre 1690 = *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landes-kunde, Neue Folge*, I. (1853) 162–188.

GREXA 1913

GREXA Gyula: *Carafa és az eperjesi vértörvényszék*. Gömöri Zoltán, Rozsnyó, 1913

GYULAI 2008

GYULAI Éva: Egy közép-európai tudós portréjához: Verancsics-ikonográfia. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk.: CZOCH Gábor–HORVÁTH Gergely–POZSGAI Péter. KORALL Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2008. 162–186.

GYULAI 2013

GYULAI Éva: „Nézd meg ezt sok ország népe, Bethlen Gábornak ez képe” – Bethlen Gábor ikonográfiai reprezentációja. In: *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. PAPP Klára–BALOGH Judit. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2013. 251–270. (*Speculum Historiae Debreceniense* 15.)

HAN 1686

Paul Conrad Balthasar HAN: *Alt und Neu Pannonia, Oder Kurz-Verfaßte Beschreibung Des Uralten Edlen Königreichs Hungarn, Als der allgemeinen Christenheit considerablen Schutz- und Vor-Mauer, Von mehr dann 1000 Jahren hergeholet*. Peter-Paul Bleul, Nürnberg, 1686

HAN 1695

Paul Conrad Balthasar HAN: *Neu und Alter Deß Hungarischen Königreichs Chronologischer Historien- Kriegs- Siegs- vnd Niderlags-Calender: Inbegriffend deß Edlen Königreichs Ungarn außführliche Beschreibung, so wol derer Völcker, Länder, und Stätte ordentlichen Ursprung, Sitten, Gebrauch und Natur... fürnehmsten Beläger- und Eroberungen einiger Stätt und Vestungen, Scharmützel und Feldschlachten, auch anderer Begebenheiten*. Thadeus Mayr, Laibach, 1695

KÓNYA 1994

KÓNYA Péter: *Az eperjesi véstörvényeszk, 1687*. Ford. NAGY László–Juraj FURDIK. PVT Bratislava, Eperjes–Budapest, 1994

MARTI 2014

MARTI Tibor: Familienwappen und Lebensdaten von Palatin Paul Esterházy im Wappenbuch des Ordens vom Goldenen Vlies. In: *Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien*, István Fazekas. Ed. Zsuzsanna CZIRÁKI–Anna FUNDÁRKOVÁ–Orsolya MANHERCZ–Zsuzsanna PERES–Márta VAJNÁGI. Wien, 2014. 223–232. (*Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien*, X.)

MNT

A Magyar Nemzet Története I–X. Főszerk.: SZILÁGYI Sándor. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1894–1898

NAGLER 1835–1852

Georg Kaspar NAGLER: *Neues allgemeines Künstler-Lexicon oder Nachrichten von dem Leben und Werken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Formschneider, Lithographen, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter*, 1–22. E. A. Fleischmar, München, 1835–1852

PERS 1689

Dirck Pietersz PERS: *Romeynschen adelaer, waer in de loffelijcke en lasterlijcke daden der Romeynsche koningen, en keyseren, verhandelt werden... Door D.P. Pers. Nu door nieuwe aenmerckingen... vermeerderd, en... gecontinueert, tot den jaare 1689*, 1–2. Juriaen van Poolsum, [Utrecht], 1689

PERSCHY (red.) 1995

Jakob PERSCHY (redigiert): *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene. Katalog der Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt im Schloß Esterházy, Eisenstadt, vom 28. 4. bis 31.10. 1995*. Hrg. vom Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abteilung XII-2. Redigiert von Jakob PERSCHY. [Kiállítás katalógus] Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv–Landesbibliothek, Eisenstadt, 1995 (*Burgenländische Forschungen. Sonderband*, 16.)

PODEVIN 1687

Gaspar Franciscus PODEVIN: *Panegyricum super gloriosissima Josephi I. Hungariae regis coronatione*. Haeredes Viviani, Viennae Austriae, 1687

PODEVIN 1690

Gaspar Franciscus PODEVIN: *Symbolum de amore et timore, emblematis condecoratum Sacrae Regiae Majestati Josepho I, regi Romanorum & Hungariae, &c., archiduci Austriae &c.: consecratum in augurio ab ephebis Suae Sacrae Regiae Majestatis, in coronatione decantatum*. Offerebat, ac dedicabat humillimus demississimusque servus Gaspar Franciscus Podeuin, Belga Bruxellensis, protono. apost. nec non eiusdem maj. epheborum praefectus. Augustus Sturm, Augsburg, 1690

REZIK 1931

REZIK János: *Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad, vagy az eperjesi vérfürdő. – Theatrum Eperiense anno 1687 erectum seu Ianiena Eperiesiensis*. Ford.: GÖMÖRY János–POGÁNY Gusztáv. Transcius–Kníhtlačiansky účasť. spolok, Liptovský sv. Mikuláš–Turčiansky sv. Martin, 1931 (*A Szlovénzkói Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház Történeti Emlékei / Monumenta Evangelicae Augustanae Confessionis Ecclesiae in Slovacia*, 1.)

RÓZSA 1957

RÓZSA György: A Birckenstein-féle metszetes könyv (Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei) = *Magyar Könyvszemle* 73. (1957)/1. 25–46.

STEPHANI 1688

Thaumantius STEPHANI: *Der Neu-aufgegangene Glücks- und Majestät-Stern deß Königreichs Ungarn: Deren Jener im Felde, dieser auf dem Ungarisch-Königlichen Thron, leuchtet Das ist: Gründliche Beschreibung der... Krönungs-Pracht Josephi deß Ersten, Königs in Ungarn. Wie auch der sieghafften Eroberung beyder Haupt-Festungen Erla und Mongatsch.* Johann Andreas Endter, Nürnberg, 1688

TOLLIUS 1687

Jakob TOLLIUS: *Jacobi Tollii Sermo Gratulatorius Ad Potentissimum Et Sacratissimum Principem Archiducem Josephum, Quum Hereditarius Hvngariae Rex Coronaretur. Jacobi Tollii Sermo Gratulatorius Ad Potentissimum Et Sacratissimum Principem Archiducem Josephum, Quum Hereditarius Hvngariae Rex Coronaretur.* Haeredes Frid. Lankisch, Lipsiae, 1687

Umständliche Beschreibung 1867

Umständliche Beschreibung Derjenigen Solennitäten, Welche bey Krönung Ihro Königlichen Majestät Josephi Zum König in Hungarn Den 9. Decemb. An. 1687 In Gegenwart beyder Kayserlichen Majestäten Zu Preßburg merckwürdigst vorgegangen, [S.l.], [1687]

WAGNER 1907

Franz WAGNER: *Leonstein.* Pfarramt Leonstein, Linz, 1907

Kovács Gábor (1883–1920)
miskolci születésű közgazdász professzor életpályája –
A református tanár családtól a debreceni tudományegyetemi katedrán át
a budapesti Marx-Engels Munkásegyletemig

Kovács I. Gábor

Career of Miskolc-born professor of economics Gábor Kovács (1883–1920):
From the Reformed teachers' family through the university cathedra
to the Marx–Engels Workers' University

Hosszabb ideje dolgozunk a magyarországi polgári korszak (1848-1944) egyetemi tanárainak életrajzi adattárán. Magyarország egyetemein ebben az időszakban összesen 1044 egyetemi tanár működött. Ők alkották a korabeli tudáselit meghatározó magját. A rájuk vonatkozó adatgyűjtésnél elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen szociokulturális, etnokulturális alakzatokból, felekezeti-művelődési tömbökből kerültek a tudáselit csúcsára. Ezért szenteltünk nagy figyelmet több generációra visszamenően a családi adatoknak. A zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok¹, valamint a debreceni tudományegyetemi hittudományi kari tanárok² életrajzi adattárainak az elkészítése után most egy területileg és felekezetiileg körülhatárolható csoporttal, a tiszáninneni református egyházkerület területén született református vallású professzorokkal foglalkozunk. (Az egyházkerület területe nagyjából Abaúj, Borsod, Gömör, Zemplén és Ung megyék területével egyezett.)

Ebben a régióban a Sárospataki Református Kollégium és partikulái vonzáskörzetében 19 református egyetemi tanár született. Egy kivételével valamennyien teljesen homogén református családkból származtak. Nemcsak ők maguk, de több generációra visszamenően a felmenőik is Sárospatakon vagy a kollégium partikuláiban, Miskolcon, Rimaszombatban, s a hálózathoz tartozó kisiskolákban tanultak. A miskolci városi elitből származó Kun József (1875-1942), s két elsőgenerációs professzor kivételével valamennyiük családfáján nagy számban voltak református lelkészek, kollégiumi professzorok, gimnáziumi tanárok, falusi tanítók (sokszor a 17. század végéig visszavezethetően). Az ősök szinte minden ágon a táj meglehetősen nagy létszámú kisnemességéből származtak. Ezekhez, az általánosnak mondható jellemzőkhöz képest a most bemutatandó Kovács Gábor egy-két vonatkozásban ugyan kivételnek számított, összességében azonban ő is a jelzett északkelet-magyarországi református művelődési alakzat gyermeke volt. A 31 évesen az alakuló Debreceni Tudományegyetem Jog- és államtudományi karára nyilvános rendes egyetemi tanárnak kinevezett jogász-közgazdász tudós életrajzi szócikét az eddig megjelent egyetemi adattárainkban kialakított séma szerint közöljük.

¹ KOVÁCS–KISS–TAKÁCS 2012

² KOVÁCS–TAKÁCS 2014

Kovács Gábor

jogász, közgazdasági író

(Miskolc, 1883. jan. 4. – Budapest, 1920. jan. 27.; a miskolci református Deszkatemetőben nyugszik)

A Kovács család sírja a miskolci Deszkatemetőben (Gyulai Éva felv. 2016)

Apja: dr. Kovács Gábor (ref., Mezőnagymihály, Borsod m., 1854. ápr. 9. – Miskolc, 1916. szept. 28.). A miskolci ref. gimnáziumban tanult, a teológiát Sárospatakon végezte. 1876 júliusától Ónodon volt segédlelkész. A budapesti tud. egy. bölcsészkarán 1877. dec. 12-én szerezte középiskolai tanári képesítését magyar nyelv és irodalom szakon, bölcsészet melléktárggyal. Itt is doktorált 1878. június 5-én (magyar nyelv és irodalom, neveléstudomány, bölcsészet). 1877. nov. 5-től helyettes, 1878. máj. 7-től rendes tanára volt a miskolci ref. gimnáziumnak. Tizenhat évig igazgató is volt (1882-1883, 1887-1888, 1894-1908). 8 évig az igazgatótanács tagja, a tiszáninneri ref. egyházkerület aljegyzője (1883-), később főjegyzője, majd pénztárnoka, a miskolci ref. felsőbb leányiskola felügyelő biz. tagja. Igazgatósági tagja volt a Miskolci Takarékpénztárnak. Megírta „A miskolci ev. ref. főgymnasium története. I-II., Miskolc, 1885-1895 ” c. művet. Testvérei: 1. Kovács Gyula (ref., Miskolc, 1848. máj. – 1899-ben már nem élt); 2. Kovács Piroska (ref., Mezőnagymihály, 1850. ápr. – 1900-ban még élt), férje Gecse István (ref., 1841 – Tiszaszederkény, 1906. aug. 21.) tiszaszederkényi ref. tanító; 3. Kovács Zsuzsanna (ref., Mezőnagymihály, 1852. aug. - 1899-ben már nem élt); 4. Kovács Lajos (ref., Kisgyőr, 1856. jan. – Miskolc, 1900. okt. 7.) miskolci áll. felső kereskedelmi iskolai tanár; 5. Kovács József (ref., Kisgyőr, 1857. dec. – kisgyerekként meghalt); 6. Kovács Erzsébet (ref., Kisgyőr, 1859. aug. - 1899-ben még élt), férje Székely József 37 évig volt a Gömör megyei Kelemér református kántortanítója; 7. Kovács Borbála (ref., Kisgyőr, 1861. aug. – meghalt csecsemőkorában); 8. Kovács Borbála (ref., Kisgyőr, 1862. okt. - 1899-ben már nem élt); 9. Kovács József (ref., Kisgyőr, 1866. jún. - 1899-ben már nem élt)

Apai nagyapa: Kovács Gábor (ref., 1824 k. – 1886-ban még élt Kisgyőrben, 1899-ben már nem élt) 1840-ben subscribált Sárospatakon, 1844-ben a dél-borsodi Mezőkeresztesre ment ki segédtanítónak. 1847-től Miskolcon működött, 1850-től a dél-borsodi egyházmegyében Mezőnagymihály, 1855-től pedig Kisgyőr ref. tanítója volt. 1886-ban is kisgyőri tanító.

Apai nagyanya: Eperjessy Emilia (ref., Szemere, Abaúj m., 1826. febr. – Miskolc, 1899. márc. 21.); testvérei: 1. Eperjessy József (ref., - 1899-ben még élt) Kékcse ref. lelkésze volt a felsőszabolcsi egyházmegyében; 2. Eperjessy Ferenc (ref., Szemere, 1834. márc. – 1899-ben még élt) Sárospatakon tanult, ahonnan a felsőborsodi egyházmegyébe Meszesre, majd Sajóvámosra ment ki rectornak. Rövid edelényi működés (1867-1870) után évtizedekig Mályinka ref. lelkésze volt; 3. Eperjessy Katalin (ref., Szemere, 1835 – Nagyszeben, 1906. febr. 9.) Sziráky Jánosné; 4. Eperjessy István (ref., Szemere, 1838. febr. – 1899-ben még élt)

Apai dédapa II.: nemes Eperjesi József (ref., 1790 k.-) A 17. század közepétől a tiszáninneri egyházmegyében szolgáló lelkészcsaládból származott. Sárospatakon tanult, 1814-ben Alsóvadászra ment ki rectornak (1814-1817). Később ref. lelkész volt az Abaúj megyei Szemerén (1823-1838), majd Szászfán (1847-ig). Testvére: Eperjesi János (ref.) Sárospatakon tanult, az alsózempléni és az ungi egyházmegyében szolgált ref. lelkészként.

Apai dédanya II.: Gondol Eszter (ref., Abaújnádas, Abaúj m., 1806. nov. -). Testvérei: 1. Gondol Ágoston (ref., Abaújnádas, 1804. febr. -); 2. Gondol Borbála (ref., Csécs, 1810. okt. -); 3. Gondol Johanka (ref., Csécs, 1812. dec. -); 4. Gondol Pál (ref., Tornyosnémeti, 1815. máj.-)

Apai dédanya II. apja: nemes Gondol Pál (ref., Sajókirályi, Gömör m., 1772. nov. 20. – Méra, Abaúj m., 1832) 1783-tól 1792-ig a miskolci ref. gimnáziumban tanult. 1792-ben subscribált Sárospatakon, de még egy évig Miskolcon praeceptorként, segédtanítóként működött. 1793-tól 1799-ig tanult a sárospataki kollégiumban, ahol közben az Onodi és báji Patay úrfiak tanítója is volt. 1799. jan. 5-én hagyta el a kollégiumot. Az Abaúj megyei Seps ref. iskolájának rectora volt két évig. Ezután ref. lelkésszé szentelték, s több Abaúj megyei egyházközségben volt lelkész: Abaújnádas (1801-1809), Csécs (1809-1814), Tornyosnémeti (1814-1820), Méra (1820-1832). Testvérei: Gondol Gedeon (ref., Sajókirályi, 1775. aug. 8. – Beretke, Gömör m., 1843). 1787-től 1791-ig a miskolci ref. gimnáziumban tanult. 1791-ben subscribált a sárospataki kollégiumban. 1796-ban praeceptor volt a rimaszombati ref. gimnáziumban. 1799-ben három évre oskolarectornak ment az alsózempléni Hernádnémetibe. 1802-től 1807-ig segédlelkész volt, utoljára a gömöri Bején (1806-1807). Ezután lelkészként szolgált a gömöri egyházmegye ekléziáiban: Otrokocs (1807-1822), Sajórecske (1822-1832), Uzapanyit (1832-1838), Beretke (1838-1843).

Apai dédanya II. anyja: nemes Farkas Anna

Apai dédanya II. apai nagyapja: nemes Gondol László (ref., Nagyzalacska, Ung m., 1734 – Aggtelek, Gömör m., 1808). 1746-tól a sárospataki kollégiumban tanult. Szülei halála után (rhetor korában) átment a miskolci ref. gimnáziumba, ahol később subscribált. 1756. dec. 9-től a teológiai tanulmányokat ismét Sárospatakon végezte. Valószínűleg 1760-ban ment ki Zádorfalva Gömör megyei nemesi község akkor még leányegyházába lévitának. 1770-ben a rövid időre anyaegyházzá lett szintén Gömör megyei Sajókirályi prédikátora lett. 1776-tól 1808-ig Aggtelek lelkesze volt.

Anyja: vázskai Kardos Jolán (ref., korábban róm. kat., Harsány, Borsod m., 1861. aug. - Miskolc, 1930), házasságkötésük: 1881 ; testvére: vázskai Kardos Bertalan (róm. kat., Harsány, 1856. okt. – Bükkaranyos, 1914. jún. 17.), felesége benedekfalvi Kiszely Szeréna (róm. kat., 1859 – Bükkaranyos, 1937. máj. 15.)

Anyai nagyapa: vázskai Kardos Ferenc (róm. kat., 1825 - Bükkaranyos, 1906. jan. 30.) az Árpád-kori eredetű, 1571-ben új adománylevelet kapott, a Szádeczkyekkel azonos őstől származó nemesi család hevesi és borsodi ágából

Anyai nagyanya: Tóth Klára (róm. kat.)

Vallása: református

Felesége: Kenézy Lujza (róm. kat., Debrecen, 1887. jan. - Debrecen, 1932. aug. 23., öngyilkos lett). Apja: dr. Kenézy Gyula (ref., Hajdúszoboszló, 1860. jan. 4. – Debrecen, 1931. nov. 25.), debreceni kórházigazgató, majd debreceni tud. egyetemi tanár, a debreceni orvosi kar megszervezője, szabadkőműves nagymester. Anyja: gelei Bársony Lujza (róm. kat., Nagykároly, 1862. aug. 23. – Debrecen, 1928. ápr. 16.), aki Bársony János (róm. kat., Nagykároly, 1860. júl. 31. – Bp., 1926. febr. 28.) budapesti tudományegyetemi szülészprofesszor (1903-1926) és Bársony István (róm. kat., Keresztes, 1855. nov. 15. – Bp., 1928. márc. 11.) író, újságíró testvére volt.

Testvérei: 1. Kovács Jolán Emma (ref., Miskolc, 1884. máj. – gyermekként meghalt); 2. dr. Kovács Dezső (ref., Miskolc, 1886. febr. – Bp., 1920. febr. 5.). Középiskoláit a miskolci ref. gimnáziumban (1895-1903), egyetemi tanulmányait az Eötvös Kollégium ösztöndíjasaként a budapesti tudományegyetemen végezte (1903-1907). Doktorált, s egyéves gyakorlat után tanári oklevelet szerzett. 1908. szept. 1-től a budapesti Lónyay utcai ref. gimnázium rendes tanára volt földrajz és természetrajz szakon. Bátyja, Kovács Gábor önfeláldozó ápolása közben szerzett spanyolnáthában hunyt el; 3. Kovács Jolán (ref., Miskolc, 1892. nov. – Bp., 1968. aug. 26.), 1912-től férje Folkmann Ervin (róm. kat., 1882 – Bp., 1975. nov. 18.), a miskolci kir. kat. (Fráter György) gimn. tanára (1911-1940), címz. igazg. (1940)

Középiskola: Miskolc, ref. főgimn., 1892-1900; érettségi uott., 1900

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: kolozsvári tud. egy., jogi kar, 1900-1902, 1903-1904

Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak: strasbourgi egyetem, jog, 1902. okt. 22. – 1903. márc. 16.; jénai egyetem, jog, államigazgatás, 1903. ápr. 25.- ; brüsszeli Institut Solvay de Sociologie (1909 jan.-máj.); Párizs, Bibliothèque Nationale és nemzetközi Statisztikai Intézet kongresszusa

Oklevél: jogtudomány doktora, kolozsvári tud. egy., jogi kar, 1905. ápr.; államtud. doktora, uott., 1906. ápr. 27., sub auspiciis regis

Nyelvismeret: német, francia

Magántanár és más tudományos fokozatok: kolozsvári tud. egy., jog- és államtudományi kar, 1910. márc. 22., nemzetgazdaságtan

Nyilvános rendes egy. tanár: 1., debreceni tud. egy., jog- és államtudományi kar, 1914. aug. 26., közgazdaságtan, pénzügytan; 2., kolozsvári tud. egy., jog- és államtudományi kar, 1918. aug., statisztika; 3., bp.-i tud. egy., jog- és államtudományi kar, 1919. jan. 22., társadalmi közgazdaságtan

Életút: Kovács Gábor miskolci tanár családban született. Apja, a miskolci református gimnázium tudós igazgatója, a tiszáninneri református egyházkerület világi főjegyzője, pénztárnoka, a Miskolci Tankarékpénztár igazgatósági tagja apai ágon református tanítócsaládból, anyai ágon a 18. század közepéig visszavezethetően református lelkész familiákból származott. Kovács Gábor 17 évesen érettségizett a miskolci református gimnáziumban, majd 1900-ban a kolozsvári egyetem jogi karára iratkozott be. A közügyek iránt erősen érdeklődő ifjú másodéves hallgató korában (1901-1902) belső munkatársként rendszeresen publikált a Miskolci Naplóban. A harmadik tanévet (1902-1903) külföldön töltötte. Az első félévben a strasbourgi egyetemen jogot, a második félévben Jénában jogot és államigazgatást hallgatott. Mindkét helyen intenzíven részt vett a szemináriumi munkában is. Jénában készült dolgozatai az orosz *Mir* szervezetről meg is jelentek németül. Kolozsváron római jogi tanulmányával nyert pályadíjat. 1904-ben Budapesten önálló kiadványként magyarul is megjelent két írása a *Mir* szervezetről. (*Az orosz mir-szervezet szociál-gazdaságtani értéke; Az orosz mir-szervezet történelmi fejlődése*). Az 1904-es abszolutórium utáni évet ügyvédjelöltként Miskolcon töltötte. 1905 áprilisában Kolozsváron államtudományi doktorátust szerzett.

DIÉNES János: Dr. Kovács Gábor portréja, 1912.
Herman Ottó Múzeum, Miskolc, Képzőművészeti Gyűjtemény
(HOM KGY) Ltsz. 2001.1. (GYULAI 2000. Kat. sz. 71.)

Közben a debreceni református jogakadémia nemzetgazdaságtani és pénzügytani tanszékéről Bartha Béla a selmecbányai erdészeti és bányászati főiskolára távozott. A helyére pályázó Kovács Gábor a tanárválasztó küldöttségénél ugyan egyenlő szavazatot kapott riválisával, a tiszántúli egyházkerület közgyűlése azonban 1905. május 25-én a huszonkét éves Kovács Gábort választotta meg. Az akadémiai tanári állást szeptemberben foglalta el. Székfoglaló értekezését 1905. november 12-én tartotta A népesedési elmélet újabb fejlődése címmel. 1906-ban államtudományi doktorátust is szerzett. Királyi kitüntetéssel *Sub auspiciis regis* avatták fel 1906. április 22-én a kolozsvári egyetemen. A szorgalmas, rendkívüli munkabírásu ifjú tanár könyvei gyors egymásutánban jelentek meg. 1906-ban Tübingenben német nyelvű kiadványt adott ki a magyar paraszti örökösödési jog változásáról. Még ugyanebben az évben jelent meg akadémiai előadási alapján írt Pénzügytan című könyve a Tudományos Zsebkönyvtár sorozatban. Államgazdaságtani elemzései során mindig figyelembe vette az államháztartás közigazgatási és alkotmányjogi vonatkozásait is. 1907-ben ugyanebben a sorozatban Szocializmus címmel írt könyvet, amelyben a szocializmus fejlődéstörténetét a jobb és a baloldali demagógiától megszabadítva, tudományos alapossággal ismertette. 1908-ban, Debrecenben kiadott, A népesedés elmélete című művének az újszerűsége abban állt, hogy Magyarországon ő az első, aki megfogalmazta azt a tézist, hogy nincsenek egységes, a népesség minden rétegére és minden történelmi korszakra érvényes népesedési törvényszerűségek. A vonatkoztatási pontot még Malthus tanai jelentették, Kovács azonban széleskörű nemzetközi irodalmi ismeretei alapján részletesen megcáfolta ezeket. Ezután a magyar statisztikai adat-szolgáltatás lehetőségeit kiaknázva, a népszámlálások és a népmozgalmi adatok elemzésével analitikusan jutott el egy új népesedési elmélet megalkotásához. Ennek központi gondolata az volt, hogy a népesedési törvényszerűségek csak a gazdasági alapokon nyugvó osztálytagozódás figyelembevételével határozhatók meg. Az egyéni akaratok döntenek, amelyeket azonban a gazdasági, vallási, erkölcsi, pszichológiai, politikai motívumok az egyén osztályhelyezete szerint befolyásolnak. Kovács Gábor ezzel a többváltozós népesedési modellel érvényes összefüggéseket tudott megállapítani. Demográfiai munkálkodása a későbbiekben is a 25 évesen megalkotott alapokon gazdagodott az 1918-as Vér és kenyér című munkájáig. Az 1907-1908-as tanévben a jogakadémia dékánja volt. A következő tanév második szemeszterében szabadságot kapott a főiskolától, mert a közoktatási minisztériumtól 2000 koronás ösztöndíjban részesült külföldi tanulmányútra. Öt hónapot dolgozott az 1894-ben Ernest Solvay által alapított brüsszeli *Institut Solvay de Sociologie*-ben, ahol demográfiai, szociológiai, valamint közgazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokkal foglalkoztak. Kovács elsősorban a népesedéseméleti vizsgálatokba kapcsolódott be. Párizsban a *Bibliothèque Nationale*-ban kutatott, s részt vett a nemzetközi Statisztikai Intézet párizsi kongresszusán is. Kovács Gábor jelen volt a magyar tudományos élet országos szerveződéseiben. Választmányi tagja lett a Magyar Közgazdasági Társaságnak s a Társadalomtudományi Társaságnak is. Publikált a Közgazdasági Szemlében, a Budapesti Szemlében s a polgári radikális Huszadik Században is. Rendkívüli intenzitással kapcsolódott be Debrecen megélénkülő szellemi, közéleti mozgásaiba. A század elejétől a város közéletében megnőtt a szabadkőművességhez kapcsolódó értelmiség szerepe. Az 1875-ben alakult Haladás szabadkőműves páholyban nagyon jelentős volt a református egyház liberálisainak, köztük kollégiumi tanároknak a jelenléte. Kovács Gábor már 1906-ban tagja lett a Haladás páholyának. Magánéleti vonatkozások is jelzik a kapcsolódást, hiszen nőtlenként a tekintélyes szabadkőműves orvos, Legányi Gyula házában lakott, később pedig a páholy főmesterének, Kenézy Gyula orvosnak a leányát, Kenézy Lujzát vette feleségül. Kivette részét az ismeretek szélesebb körű terjesztéséből is, hiszen 1906-tól tagja volt a kollégium kebelében működő Népszerű Főiskolai Tanfolyam szervező bizottságának. A legnagyobb aktivitást azonban a szabadkőművesek irányításával, s Kenézy Gyula elnöklétével működő Szabad Iskola szervezésével fejtette ki. 1906-tól mint ennek ügyvezető igazgatója, szervező titkára évente 50-60 előadást szervezett. Az előadók többsége a kollégium liberálisabb tanárai közül került ki. Az előadásokat az Ipartestület dísztermében tartották általában 300 fős hallgatóság előtt. A programokat az Ipartestületen kívül a város és a Csokonai Kör támogatta. (1910-ben a város házastelket is adományozott a szabadkőműves pá-

holy, a Szabad Iskola és a Munkásgimnázium elhelyezésére). Népszerű hangversenyeket, művészeti előadásokat is tartottak, de elsősorban az általános műveltséghez tartozó ismereteket terjesztettek népszerű nyelven. Maga Kovács Gábor is sok irodalmi, történelmi, művelődéstörténeti, társadalomtudományi előadást tartott. A Szabad Iskola előadásai nagy szerepet játszottak Debrecenben a szabadkőművesség filantropikus eszméinek, a gondolati és lelkiismereti szabadság elveinek a megismertetésében, terjesztésében. Kovács a szocializmusról, a szocialista gondolatok, mozgalmak történetéről, Marxról, Engelsről, a materialista történetfilozófiáról is tartott tudományos-népszerűsítő előadásokat. A szabadelvű, liberális demokrata, polgári radikális értelmiségi csoportokkal együtt Debrecen modernizációját a polgárosodás értékszempontjainak terjesztését igyekezett elősegíteni. Politikailag a döntő pont, az új, demokratikus várospolitikai előfeltétele a választójog kiszélesítése volt, ezért 1910 májusában Legányi Gyulával együtt megalakította a debreceni Választójogi Ligát. Az ugyanebben az évben a Huszadik Század jubileumi számának körkérésére válaszolva rövid, de nagy fontosságú írást közölt. A folyóirat körül gyülekező progresszió nagy elméleti és módszertani vitái után a Szociográfiai kutatások című közleményében a tények számba vételére, az ország állapotainak, társadalmi viszonyainak a feltérképezésére vonatkozó kezdeményezést hirdetett meg. Ő maga Debrecen város társadalmi rajzának megírására készült. Debrecen egy olyan szociológiai laboratóriumnak látta, ahol együtt él és virágzik, együtt vív harcot a naturál- és a pénzgazdaság. Hangsúlyozta, hogy „ily dolgozatok által lehet csak saját népünk gazdasági, társadalmi életét megismernünk”. Debrecen tervezett szociográfiája az alföldi magyar városi élet megismerésének kezdete lehetne, „s ha ily módon feldolgoztatnék gazdasági és társadalmi képekben az ország minden jelentősebb vidéke, biztosabb alapokra helyeződne tudomány és politika is egyaránt”. A társadalmi-települési egységek sokszempontú leírásának a tudományos módszerességgel dolgozó modern szociográfiának ez a meghirdetése úttörő módon megelőzte a szintén a Huszadik Század köréhez tartozó Bosnyák Béla és Braun Róbert írásait, s a Társadalomtudományi Társaság szociográfiai szakosztályának 1913-as megalakulását. 1911-ben Kovács Gábor Legányi Gyulával megalakította a Debreceni Társadalomtudományi Kört, amely más szinten, de a Szabad Iskolához hasonló tevékenységet folytatott. Kovács Gábor 1911-1912-ben és 1913-1914-ben jogakadémiai előadásait publikálta Társadalomgazdaságtani előadások vázlata címmel Mandelló Gyulának, a Közgazdasági Társaság főtitkárának Társadalomtudományi és Gazdaságtani kutatások című sorozatában. 1913-ban a tiszántúli egyházkerület kiadásában jelent meg a Társadalmi gazdaságtan a református teológiai akadémiák hallgatói számára című könyve. (Ezt a tárgyat előadta később az egyetem hittudományi karán is.) Ebben szociálreformer megközelítésben részletesen kifejtette, hogy a kor kapitalisztikus gazdasága sok tekintetben reformra szorul. A világháború kitörésének éve két vonatkozásban is változást hozott Kovács Gábor életében. A vezérszerepek körüli rivalizálás miatt is szakadás következett be a debreceni szabadkőművesek között. Az erősen református és nacionalista alaphangú Haladás páholyból kilépők Kenézy Gyula főmesterségével megalakították a Körösi Csoma Sándor páholyt, amely a felekezeti és a nemzetiségi kérdésben türelmesebb álláspontot képviselt. Az új páholy programját Kovács Gábor készítette. Az előjogok és előítéletek nélküli eszményi társadalom, a modern, demokratikus Debrecen megteremtésének célját tűzték ki. Az eszközök között szerepelt a tanítás és a felvilágosítás kívül például az iskolák államosítása és a választójog kiterjesztése is. Szintén 1914-ben került sor a debreceni tudományegyetem megnyitására. Az egyetem nem volt a debreceni református kollégium jogutódja, de a református akadémiák bázisán jött létre a kultuszminiszter, a tiszántúli református egyházkerület és Debrecen városa közötti tárgyalások eredményeként. A református jogakadémia is megszűnt, s volt tanárai szabályszerű pályázat útján, de végül is valamennyien egyetemi tanárok lettek. Így kapott Kovács Gábor is 31 évesen, 1914 augusztusában nyilvános rendes tanári kinevezést az új egyetem jogi karának közgazdaságtan és pénzügytan tanszékére. Az egyetemen a fő kollégiumok mellett mindig hirdetett speciálkollégiumokat is a közgazdaságtan történetéről, a háború közgazdasági hatásáról, a szocializmus történetéről, a gazdasági szociológiáról. Ezen kívül változatlan aktivitással vett részt Debrecen közéletében, szervezte a Szabad Iskola és a Társadalomtudományi Kör előadásait. Maga is tartott felvilágosító előadásokat Giordano Brunoról, a középosztály hivatásáról, a nemzetiségi kérdésről és a világháború okairól (1914-ben közel ötezer hallgatója

volt). Az utóbbi témáról szóló előadásai 1916-ban külön füzetekben is megjelentek. A háború konfliktusának igazi mozgató erőit a gazdasági ellentétekben látta. A világháborút a kapitalizmus természetéből szükségszerűen következő jelenségnek tartotta. 1916-ban tanszéke mellett háborús Közgazdasági Archívumot szervezett, amelynek célja a háború Debrecenre és környékére gyakorolt közgazdasági hatásának vizsgálata volt. Az archívum létrehozását a Vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1916. október 30-án engedélyezte, s egy kutatási segédítő fizetését is fedezte. Az új intézmény működéséről szemeszterenként jelentést küldtek a minisztériumnak. Összegyűjtötték a hatósági rendeleteket, árszabásokat, hivatalos kimutatásokat, hírlapi cikkeket, sőt a város vezetésétől olyan adatokat is, amelyeket a hivatalos kimutatásokban nem lehetett megtalálni. Ezen túlmenően az egyes családok gazdaságáról, háztartásáról a hallgatók közül választott munkatársaival kérdőívek segítségével gyűjtött anyagot. Az archívumról 1917-ben a Közgazdasági Szemlébe írott cikkében megfogalmazta azt a vágyát, hogy ebből idővel egy egyetemi kutatóintézet fejlődjön ki, amely összhangot teremt az elméleti tanítás és a gyakorlati közgazdaság, valamint az egyetem és az élet között. Amikor 1917-ben a *Huszadik Század* c. folyóiratban két részletben, majd ugyanebben az évben a *Huszadik Század Könyvtára* sorozatban A kálvinista Róma címmel önállóan is megjelentette az 1910 óta tervezett, Debrecen leíró szociográfiát, akkor abban hangsúlyosan utalt erre a háborús archívumra. A megjelent írás ugyanis még inkább csak a történelmi gyökerekkel, meghatározottságokkal, a város hagyományos gazdálkodásának, s a mezőgazdasági ágazatnak nem jelentéktelen változásaival foglalkozott. Ígérte azonban az ipari ágazat, a társadalmi rétegződés, az újabb gazdasági folyamatok és a társasélet részletező leírását is. Azt helyezte kilátásba, hogy az archívum anyagára támaszkodva a háború közgazdasági, társadalmi hatásait is tekintetbe véve adhat majd minderről teljesebb és mélyebb elemzést. (Az archívum értékes anyaga máig feldolgozatlan). Mindezek mellett még arra is maradt energiája, hogy Dános Árpád (1882 – 1933) miniszteri osztálytanácsossal Közgazdaságtan tankönyvet írjon a felsőkereskedelmi iskolák számára (Budapest, 1916; több kiadást is megért: 1924, 1927, 1931). Lefordította a „liberális szocializmus” elmélete megalkotójának, az elméleti közgazdásznak és szociológusnak, Franz Oppenheimernek (1864 – 1943) *Die soziale Frage und Sozialismus* c. művéből az első részt. Ez A szociális kérdés címmel jelent meg 1918-ban az Új Magyarország Rt. akkor induló Természet és társadalom sorozatában a kezdő kötet (Kant: Az örök béke, Babits fordításában) után, s Rónai Zoltán: Marx szociológiája című munkája előtt. A marxi társadalomelméletet is jól ismerő német egyetemi tanár a földtulajdon monopóliumának megszüntetésétől, a szabad föld rendszerétől, általában a monopóliumok nélküli igazi szabadversenytől várta, hogy megszűnik majd az értéktöbblet elsajátítása, a kizsákmányolás. A földkérdéssel, az állam problémájával és a népesedéssel foglalkozó Oppenheimer munkái már korábban is hatással voltak Kovács közgazdasági és demográfiai munkáira. Ez a fordítás is jelezte Kovács Gábor tájékozódását, útkeresését. 1918-ban a debreceniek számára váratlanul átpályázott a kolozsvári tudományegyetemre. A vidékiségi korlátait többször is említő ambiciózus, fiatal tudós talán arra is gondolhatott, hogy a nagyobb hagyományú kolozsvári egyetemen keresztül vezethet az út a főváros felé. Mindenesetre az 1917-ben Budapestre távozott Kenéz Béla katedráját foglalta el Kolozsváron a jogi kar statisztika tanszékén 1918 szeptemberében. Egy szemesztert sem tanított azonban Kolozsváron. Ennek oka nem egyszerűen Kolozsvár román megszállása és az impériumváltozás volt, hanem elsősorban az, hogy az októberi forradalom után az új oktatási kormányzat a budapesti tudományegyetemen szánt neki szerepet. Lovászy Márton kultuszminiszter a budapesti tudományegyetem jogi karától – amelyet „az új szociális szellem befogadása végett” jog-, állam- és társadalomtudományi karrá kívánt átalakítani – 1918 decemberében hét új tanszék szervezését kérte, s megnevezte jelöltjeit is. Ágoston Péter, Farkas Géza, Jászi Oszkár, Rónai Zoltán, Varga Jenő és Vámbéry Rusztem mellett Kovács Gábor is szerepelt a kinevezendők között, mint a szervezendő társadalmi gazdaságtan tanszék várományosa. A kar tiltakozott autonómiája megsértése, véleményezési jogának figyelmen kívül hagyása miatt, s pályázat kiírását javasolta. Kunfi Zsigmond, az új közoktatásügyi miniszter azonban hivatalba lépése napján, 1919. január 22-én a Minisztertanács jóváhagyásával kinevezte jelöltjeit, köztük Kovács Gábort is. Az egyetemi tanács január 29-i ülésén egyhangúlag a kinevezések ellen szavazott. A vita kompromisszumos lezárásaként az egyetemi tanári esküt nem az egyetem, hanem a Minisztertanács vette ki,

amit az egyetem tudomásul vett. Kunfi miniszter február 4-én Jászi Oszkárt nevezte ki az egyetem kormánybiztosává. Jászi előterjesztésére a miniszterelnök február 7-én a kari autonómia újabb sérelmével a jogi kar dékánjává Vámbéry Ruzsámet nevezte ki, prodékánjává pedig Kovács Gábort. A kar új vezetőit a tanácsköztársaság kikiáltása után is meghagyták pozíciójukban. Sőt, Kovács Gábor az egyetem átszervezése keretében 1919. május 3-án létrehozott Marx-Engels Munkásegyletmen is szerepet vállalt. A Társadalomtudományi és közigazgatási fakultást május 15-én Fogarasi Béla (1891 – 1959) a közoktatásügyi népbiztosság főiskolai ügyekért felelős kádere nyitotta meg, s bejelentette, hogy az előadások Kovács Gábor sorozatával kezdődnek, aki a Marxot és Engelst megelőző nem tudományos alapú régi szocializmusról fog beszélni. Kovács Gábor előadásai a Munkásegylet kiadásában 64 oldalas füzetben jelentek meg. A gyakorlott ismeretterjesztő gondosan felépítve, a fogalmak pontos meghatározásával indítva, intellektuális igényességgel és pontossággal mutatta be a szocialista gondolat és mozgalmak fejlődéstörténetét Platónról Marxig. (A marxizmus „tudományos szocializmus” már Fogarasi reszortja volt). Kovács Gábor a tanácsköztársaság bukása után indított eljárások során készített igazoló jelentésében ezt írta: „Mondhatom, hogy végtelen figyelmes hallgatóságot kaptam a munkásokban.” Kovács egyébként tudományos alapú, pontos előadása alapján sem tekinthető semmilyen értelemben marxistának, annak ellenére sem, hogy „az új köztulajdonosi társadalmi rendről, mint szükségszerűen bekövetkezőről” beszélt. Az igazoló eljárás végét nem érte meg, mert 1920. január 27-én a spanyolnátha járvány áldozata lett. Az őt gondosan és önfeláldozóan ápoló öccse, Kovács Dezső, a budapesti református gimnázium tudós tanára néhány nap múlva szintén meghalt. Kovács Gábort végül is az egyetemi eljárás során nem fosztották meg egyetemi tanári címétől. Halálhírét véve a debreceni egyetem jogi kara 1920 februárjában jegyzőkönyvben öröközte meg emlékét: „A kiváló tehetségű és rendkívüli szorgalmú tudósnek korán bekövetkezett halála komoly vesztesége a magyar tudományos életnek és méltán fájdalmat okozhat a kar tagjainak, kikkel sok éven át meleg, kollegiális viszonyban élt.” Utolsó előadás sorozatát régi szerzőtársa, Dános Árpád 1925-ben a Parthenon ismerettára sorozatban újra kiadta *A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig* címmel.

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: a Magyar Közgazdasági Társaság ig. vál. tagja, a Társadalomtudományi Társ. vál. tagja, debreceni Csokonai-kör vál. tagja, a debreceni Társadalomtudományi Kör tagja (1911-), a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társ. megválasztott rendes tagja (1917)

Szerkesztőségi tagság: a Miskolci Napló belső munkatársa (1901. szept. 7. - 1902. aug. 31.); a Huszadik Század munkatársa

Közéleti társaság: Haladás szabadkőműves páholy (1906-); a debreceni Szabad Iskola-Egyesület titkára, ügyvez. igazgatója (1906-); Népszerű Főiskolai Tanfolyam rendező biz. tagja (1906-); a debreceni Casino tagja; 1914-től a Körösi Csoma páholy tagja

Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek: a debreceni ref. egyház presbitériumának póttagja a jogakadémia részéről

Politikai szerep: debreceni Választójogi Liga egyik vezetője (1910. máj.-tól)

BIBLIOGRÁFIA

GYULAI 2000

GYULAI Éva: *Miskolci portrék 1750–1950. Miskolc régi képeslapokon*. [Kiállítási katalógus]. A Herman Ottó Múzeum és a Miskolci Galéria közös kiállítása 2000. aug. 19.–szept. 17. A kiállított műveket válogatta, a bevezetőt írta és az alkotásokat jegyzetekkel ellátta: GYULAI Éva. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette: GYULAI Éva–DOBRIK István. Miskolci Galéria, Miskolc, 2000

KOVÁCS–KISS–TAKÁCS 2012

KOVÁCS I. Gábor–KISS Zsuzsanna–TAKÁCS Árpád (összeáll.): A magyarországi zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok (1848–1944) életrajzi adattára. In: *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Szerk. KOVÁCS I. Gábor. Budapest, 2012. 23–150. (*Történeti elitkutatások – Historical Elite Research*, 8.)

KOVÁCS–TAKÁCS 2014

KOVÁCS I. Gábor–TAKÁCS Árpád (összeáll.): A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara (1914–1950) egyetemi tanárainak életrajzi adattára és életútleírása. In: *Hit – tudomány – közélet. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára II. A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*. Szerk. KOVÁCS I. Gábor. Budapest, 2014. 25–162. (*Történeti elitkutatások – Historical Elite Research*, 9.)

Az I. bécsi döntés és Zemplén vármegye

GODZSÁK Attila

The First Vienna Award (2nd Nov. 1938) and Zemplén County

Jelen dolgozatommal a kutatásaimnak csupán egy szűk keresztmetszetét van lehetőségem bemutatni, ezért a terület etnikai viszonyainak áttekintéséről, a bevonulás katonai műveleteinek kifejtéséről, továbbá a nemzetiségek revízióhoz való viszonyulásáról nem esik szó. A reintegráció folyamatából is csupán néhány esettanulmányt tudtam kiemelni, a téma iránt érdeklődőknek a témában megjelent könyvemet ajánlom.¹

*

Zemplén és annak megyeszékhelye, Sátoraljaújhely múltján keresztül könnyen ráismerhetünk Magyarország történetére, hiszen kicsiben mindaz előttünk áll, ami az országgal 1920-ban és 1938-ban történt. Sátoraljaújhelyre Trianon pontosan olyan hatást gyakorolt, mint az egész országra: egyes részeit ugyanis elszakította, és mivel ez főként a Gyártelep nevű városrészt érintette, a megmaradt területet teljesen megakasztotta a fejlődésében. Sátoraljaújhely az I. világháborút megelőzően fejlődő város volt, lakosságát tekintve fele akkora, mint Miskolc, amelynek napjainkban csupán a tizedét teszi ki. A város a történeti Magyarországon még 100 km-re feküdt az országhatártól, ma az egykor egységes város a magyar-szlovák államhatár két oldalán fekszik (Sátoraljaújhely és Slovenské Nové Mesto, Szlovákia), összlakossága kevesebb, mint 1920-ban. Az 1938-ban hozott ún. első bécsi döntés egy jobb jövőre való reményét keltette a város lakóiban, ezért nagyobb lelkesedéssel fogadták az akkori fejleményeket, mint máshol.

1938. szeptember 29-én kötötték meg a müncheni egyezményt, melynek értelmében a zömében németek lakta Szudéta-vidéket Csehszlovákiától Németországhoz csatolták. Az egyezmény harmadik kiegészítő nyilatkozata az volt, hogy a csehszlovákiai magyar és lengyel kisebbség problémáinak rendezését az érintett kormányoknak kell elvégezniük, és ehhez három hónap áll rendelkezésükre. Ha addig nem sikerül megoldani a problémákat, akkor négyhatalmi döntőbíráskodás fog következni. A lengyel kérdést 1938. október 1-jére rendezte is a két állam kormánya.²

A csehszlovák-magyar tárgyalások 1938. október 9-én kezdődtek Komáromban. Az ún. komáromi tárgyalások eredménytelenül megszakadtak október 13-án, mert a felek nem tudtak egyességre jutni. A tárgyalások alatt azonban két kisebb eredmény született: Sátoraljaújhely északi részét (Slovenské Nové Mesto) és Ipolyságot (Šahy) a csehszlovák kormány – jóindulata jeléül – október 11-én átadta Magyarországnak, azaz a zempléni megyeszékhely elcsatolt részének visszatérése már a bécsi döntés előtt bekövetkezett.³

A menekültek beszámolója

Már a döntés előtt igen feszült volt a légkör a két ország között: Csehszlovákiából nagyszámú menekült érkezett Magyarországra, akik közvetlenül tudósították a lakosságot a felvidéki helyzetről. A távirati iroda archivált anyagai között számos ilyen példa található. Sokan arról számoltak be, hogy a cseh katonaság szlovákok, ruszinok és magyarok százait tartóztatta le, és „rabszolgának” használja őket tüzer-ségi állások kiépítésére, mert nagy a készülődés egy Magyarország elleni háborúra.⁴

¹ GODZSÁK 2011.

² HALMOSY 1966. 437.

³ A tárgyalások részletes leírásához lásd: SALLAI 2002.

⁴ MTI Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944) 1938. szept. 16. péntek / 44.

A helyzet komolyságát az is mutatta, hogy a határ közelében fekvő területek cseh hivatalnokai az ország belseje felé küldték értékeiket és családjukat. A beszámolók szerint a feszültségnek az volt az egyik okozója, hogy a rutének (ruszinok) és a szlovákok egyre inkább kiálltak „magyarságuk” mellett.⁵ Az állandó házkutatások, kínzások és kegyetlenkedések miatt – nemzetiségtől függetlenül – rettegett a lakosság.

Hadi készülődés

A menekültek elbeszélései szerint a szovjetek az éj leple alatt fegyverszállítmányokat küldtek a cseh haderő támogatására. Egyesek azt vélték hallani, hogy a cseh egyenruhás katonák egy része oroszul beszél. A határ mentén – magyar oldalon – fekvő Pácin plébánosának, ahol szeptember 25-ére volt kitűzve az új templom felavatása, azt üzenték a cseh csendőrök, úgy készüljön, hogy már a csehek fogják felszentelni azt a templomot.⁶

A vasúti és postai összeköttetéseket is megszakították, a haderőt pedig teljes készenlétségbe helyezték. A vasútvonalakon cseh páncélvonatok cirkáltak, azonban ironikus módon sokszor vidám magyar nótát lehetett hallani belőle, feltehetően a magyar nemzetiségű csehszlovák katonák szájából. A csehszlovák hadsereg katonáit az „Antikrisztus elleni ütközetre” készítették föl.⁷ Világosan látszik tehát, hogy a cseheknek további területi igényeik voltak Magyarországgal szemben, noha ezek a remények a politikai légkör totális fel nem ismerését jelentették.

A bécsi döntés

November 2-án született meg az első bécsi döntés Németország és Olaszország döntőbíráskodásával, ugyanis Anglia és Franciaország érdektelenségét fejezte ki a térséggel kapcsolatban. A döntéssel szinte a teljes magyar igény érvényesült, aminek 93%-át a csehszlovák kormány is elismerte: a magyar kormánynak csupán a Pozsonyra és Nyitrára bejelentett területi igénye nem teljesült.

Zemplén vármegyéhez 63 község tért vissza 55 000 lakossal, de a népszámlálások szerint mintegy 24 000 zempléni magyar maradt így is Csehszlovákiában.⁸ A bécsi döntéssel a csonka Zemplén vármegye eddigi 9686 hold területe 12 438 holddá bővült a visszacsatolt 2752 holddal. Ez utóbbi összetétele a következőkből állt: 2266 hold szántó, 204 hold legelő, 113 hold rét, 7 hold kert, 106 hold kies terület, 2 hold erdő, 54 hold szőlő és 56 hold lakóház.⁹ Azonban 662 610 kat. hold és ennek 171 976 lakója (ebből 24 000 magyar nemzetiségű) maradt Csehszlovákia területén a történelmi Zemplén vármegyéből.

Az első bécsi döntéssel visszakerült területekről visszavonuló cseh katonaság fosztogatott és minden mozdíthatót elvitt (sok helyről még a székeket is magukkal vitték¹⁰), és kegyetlenkedtek is visszavonulás közben.¹¹ A magyar haderő bevonulására november 10-én került sor Zemplén visszatérő részén a VII. vegyes dandár részéről. A visszatérő területek lakossága egy emberként ünnepelte a visszacsatolást, nemzetiségre való tekintet nélkül. Kiskázmérban (ma: Malý Kazimír, Szlovákia) a közösségi bíró szlovák és magyar nyelven tartott beszédet arról, hogy most végre magyar és „tót” ismét testvér lehet a közös felszabadulásban.¹²

⁵ MTI Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944) 1938. szept. 16. péntek / 44.

⁶ MTI Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944) 1938. szept. 17. szombat / 13. és szept. 20. kedd / 7.

⁷ MTI Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944) 1938. szept. 25. vasárnap / 25.

⁸ Zemplén 1938. nov. 20.

⁹ Zemplén 1938. dec. 4.

¹⁰ MNL BAZML SA IV. 2405/b 5795/1939

¹¹ MTI Bizalmas értesítések (1920–1939) 1938. okt. 11. kedd / 11.

¹² Zemplén 1938. nov. 13. 2.

Integráció

A visszatért területek integrálása a bevonulások után azonnal megkezdődött. Először a közigazgatást szervezték újra: ideiglenesen katonai közigazgatást vezettek be – hivatalosan 1939 márciusáig, de az új közigazgatás csupán decemberben kezdte meg a működését.¹³ A visszatért területeket különféle kedvezményekben részesítette a vármegye: vetőmag- és fuvardíj-kedvezményeket, sőt kedvezményes tűzifát kaptak a települések.¹⁴

A munkanélküliség felszámolását is elkezdte a vármegye vezetősége, melyben éppen kapóra jött a nagy havazás, mert így sokakat tudtak közmunkára kivezényelni.¹⁵ Közúti beruházásokat valósítottak meg¹⁶, a „Magyar a magyarért” mozgalom pedig ínségmunkákat szervezett: útépitéseken, útjavításokon, talajgyengetésen, árkolásokon és középületek felújításán vehettek részt a rászorultak, általában napi két pengő bérért. Továbbá tejakciókat is szervezett a „Magyar a Magyarért” mozgalom. Zemplén vármegye sátoraljaújhelyi járásában 8212,30 pengőt használtak föl az akcióra, a bodrogi járásban pedig 671,77 pengőt. A tejakció Zemplén vármegyében 2326 várandós nőt illetve 12 éven aluli gyereket érintett.¹⁷ Az alispán pedig nagyobb kölcsönöket is kiutalt több visszatért településnek.¹⁸

Kárfelméréseket is végeztek a visszatért területeken, mert mint említettem, a visszavonuló cseh katonaság hatalmas károkat okozott. A levéltárban tucatszám találhatók magánemberek panaszai eltulajdonított állatokról, vagyontárgyakról, vagy éppen – az említett háborús készülődés miatt – lövészárkokkal tönkretett földekről. A cseh katonaság néhol még a házassági iratokat és a születési anyakönyvi kivonatokat is magával vitte. A közintézményekből hiányoztak a bútorok, így az iskolákban nehezen indulhatott be a tanítás, a községházak is székhánnal küzdöttek. Jó példa erre a királyhelmecei (ma: Kráľovský Chlmec, Szlovákia) községháza, ami egy ideig csupán 18 darab székekkel bírt a visszatérés után, holott 30 képviselő volt a településen, plusz az előjárók. A székek egy részét tehát kölcsön kellett kérni, amikor ülésezett a község képviselőtestülete.¹⁹ Elrendelték, hogy a felvidéki közhivatalok bebútorozása felvidéki iparosok termékeivel történjék, ezzel is elősegítve a gazdasági fejlődést a visszatért részekben.²⁰ Ezt Királyhelmeceken is szem előtt tartották az új székek rendelésekor.

A magyar királyi belügyminiszter 96.374/1938.III. számú körrendelete alapján felmérték a visszatért területek „vagyonát”, azaz az önkormányzatok, üzemek és intézmények vagyontárgyait, tőkevagyonát és tartozásait. A cseh hatóságok által okozott károk felmérése alapján Sátoraljaújhelyen 13 430 cseh korona kár keletkezett, Királyhelmeceken ennek a duplája, de volt olyan település, ahol az újhelyi kár ötvenszeresét írták össze. A visszacsatolt felvidéki részekben összesen 4 7390 945 cseh korona kár keletkezett, a visszacsatolt Zempléni részekre ebből 141 509 cseh korona értékű kár jutott. Még a garanyi (ma: Hraň, Szlovákia) elmeógyógyintézetből is elvittek mindent, ami mozgatható volt, 12 000 pengős kárt okozva. Ráadásul a magánszemélyek panaszai ezekbe még nincsenek is beleszámítva.²¹

Minden területen beindult a normális élet, társulatok alakultak vagy újjáalakultak, a halász-egyesületektől a szakmai társulatokig.²² A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939. évi IV. tc-t (ismertebb nevén a második zsidótörvényt) itt is végrehajtották.²³ Az eddig működött pártok és egyesületek feloszlatták magukat, az újságokat pedig a magyar kormány tiltotta be.²⁴

¹³ MNL BAZML SA IV. 2405/b 3152/1939.

¹⁴ MNL BAZML SA IV. 2405/b 10297/1938; MNL BAZML SA IV. 2405/b 2180/1939; Zemplén 1939. jan. 8.

¹⁵ Zemplén 1939. jan. 8.

¹⁶ MNL BAZML SA IV. 2405/b 817/1939; Zemplén: 1939. jan. 8.

¹⁷ Magyar a Magyarért 1939. 63., 65.

¹⁸ MNL BAZML SA IV. 2411 341/1939.

¹⁹ MNL BAZML SA IV. 2405/b 5795/1939.

²⁰ MNL BAZML SA IV. 2405/b 4462/1939.

²¹ MNL BAZML SA IV. 2405/b 1776/1939.

²² MNL BAZML SA IV. 2405/b 4706/1939; MNL BAZML SA IV. 2405/b 7476/1939; MNL BAZML SA IV. 2405/b 6393/1939.

²³ MNL BAZML SA IV. 2405/b 8775/1939.

²⁴ MNL BAZML SA IV. 2405/b 5094/1939.

Már október 12-én kezdeményezte a sátoraljaújhelyi közgyűlés az 1920 előtt ott működött, 500-600 munkást foglalkoztató MÁV gépjavító műhely visszahelyezését, amely időközben Debrecenbe költözött.²⁵ A kultúrmérnökséget 1920 után Nyíregyházára költöztették át, a revízió után viszont nem Sátoraljaújhelyre, hanem Kassára került vissza: ezt is szerették volna az újhelyiek viszontlátni városukban. Az iparfelügyelőséget sem kapta vissza a város, se a mérték-hitelesítő hivatalt, se a Hangya szövetkezet helyi központjának működési körét. De még a dandár- és hadkiegészítő parancsnokságot is elvitték, továbbá a sátoraljaújhelyi rendőrképző iskolát is tervezték a visszatért Kassára áttelepíteni.²⁶

Láthatjuk, hogy hiába tért vissza vármegyéjének egy része és a város elszakított területe, Sátoraljaújhelyen nem indult meg a kívánt fejlődés a bécsi döntés után sem. Az újabb vesztes háború után pedig maga a döntés is semmissé lett.

GYŰJTEMÉNYEK RÖVIDÍTÉSE, FORRÁSOK

- MNL BAZML SA= Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára (Sátoraljaújhelyi Archívum), Sátoraljaújhely
 IV. 2405/b = Zemplén vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok (1872–1950)
 IV. 2411 = A Sátoraljaújhelyi járás (szolgabírói kirendeltség) főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai (1894–1949)
 V.71 = Sátoraljaújhely város képviselőtestületének iratai (1899–1944)
 MTI Bizalmas értesítések, 1920–1939 = Az MTI Bizalmas értesítések az MTI „könyomatos” hírek között, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 428. i) sorozatában található, adatai a MOL–Arcanum-adatbázisban kereshetők az interneten:
<http://mol1.arcanum.hu/mti/opt/a111001.htm?v=pdf&a=start>
 MTI Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944) = Az MTI Napi hírek az MTI „könyomatos” hírek között, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 428. a) sorozatában található, adatai a MOL–Arcanum-adatbázisban kereshetők az interneten:
<http://mol1.arcanum.hu/mti/opt/a111001.htm?v=pdf&a=start>
 Zemplén = Zemplén: társadalmi hetilap főtekintettel Zemplénmegye érdekeire. Politikai hírlap, Sátoraljaújhely, indult 1880-ban, megszűnt a 75. évf. 25. számával 1944. okt. 21-én

BIBLIOGRÁFIA

GODZSÁK 2011

GODZSÁK Attila: *„S lettem kezdete Feltámadásnak” – Az első bécsi döntés hatása Sátoraljaújhelyre és Zemplén vármegyére*. Abaúj-Zemplén Értékeiért Közhasznú Egyesület, Sátoraljaújhely, 2011

HALMOSY 1966

Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966

Magyar a Magyarért 1939

Magyar a Magyarért: Beszámoló. Magyar a Magyarért Munkabizottsága, Budapest, 1939

SALLAI 2002

SALLAI Gergely: *Az első bécsi döntés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002

²⁵ MNL BAZML SA V.71 462.jkvi – 16414/1938.

²⁶ MNL BAZML SA IV. 2402, december 15. 1939.

A holokausz Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben*

CSÍKI TAMÁS

The Holocaust in Borsod, Abaúj and Zemplén Counties (Hungary)

A miskolci és általában a városi zsidóság történetére, beleértve a holokausz időszakát is, levéltári források, dokumentumok, valamint viszonylag bőséges szakirodalom áll rendelkezésünkre. Ezzel szemben a falusi vagy vidéki zsidóságról (akik települések tucatjaiban nem voltak többen néhány családnál, illetve 10-15 főnél) nagyon keveset tudunk. De hiányoznak a manapság folyton emlegetett zsidó és keresztény együttélésre vonatkozó lokális kutatások is, vagyis a közösségi kapcsolatok és konfliktusok, egyáltalán a helyi társadalmak szerveződésének mikroléptékű vizsgálata, ami az egyes településeken élő zsidó népesség egyedi drámájának értelmezéséhez alighanem szükséges lenne. Nem könnyíti a helyzetet a forráshasználat eddig követett gyakorlata sem. A holokausz kutatói elsősorban a törvényeket, az állami és önkormányzati adminisztráció, valamint a rendvédelem (azaz a főispánok, alispánok, főszolgabírók, illetve a csendőrség) iratait használták, amelyekből a diszkriminatív intézkedések Vas megyétől Máramarosig vagy Abaújtól Zemplénig egészen hasonló sorozatára következtethettek. S ha ezen források perspektívájával azonosulunk, vajmi kevés különbség volt az egyes településeken élő [pl. a sajókeresztúri, a zemplénagárdi vagy a kassa-újfalusi (ma: Košická Nová Ves, Szlovákia) zsidók] helyzetét és sorsát illetően: nevezetesen a javaiktól való megfosztás, majd a városokban történő gettósítás után, mindnyájan Auschwitzba kerültek.

Ebben a tanulmányban magam sem vállalkozhatok a problémák megoldására, és csupán a választott megyékben élő zsidóság történetének néhány mozzanatát, valamint a holokausz eseményeit tudom röviden bemutatni. Emellett néhány túlélő visszaemlékezését idézem, amelyek nyilvánvalóan nem a tények, hanem a megélt eseménysorhoz kapcsolódó személyes tapasztalatok rekonstruálására lehetnek alkalmasak. Illetőleg azt a kérdést vetik fel, az említett dokumentumokon túl elmondhatnake valami mást, többet a népi társasról.

A zsidóság betelepődése Borsod, Abaúj és Zemplén vármegyékbe a 18. században kezdődött, ez elsősorban Galíciából történt, és Lengyelország 1772. évi első felosztása, illetőleg Galíciának a Habsburg Birodalomhoz csatolása után vett nagyobb lendületet. Az egyházi és a világi nagybirtokokra, valamint a mezővárosokba költözhetek, szesz- és borárúsítással, pálinkafőzéssel, terménykereskedelemmel és pénzkölcsönzéssel foglalkoztak. Majd a 19. század elejétől a sűrűn lakott határ menti régiókból a megyék egész területére, a falusi településekre is vándoroltak izraeliták, ahol házalással, szatócs- és vegyeskereskedelemmel, mészárszék- és kocsmabérlettel, valamint – miután a mezőgazdasági ingatlank vásárlása és bérlete is lehetővé vált a számukra – földműveléssel foglalkoztak.¹

A 19. század második felében Északkelet-Magyarországon néhány iparosodó és áruelosztó centrum alakult ki. Ez a különböző típusú települések között a munkamegosztást és a kereskedelmi kapcsolatokat mélyítette el, ami a zsidók további megtelepedésének, illetve lassú települési koncentrációjának is kedvezett. Ilyen, persze nem egyenrangú központokká váló települések voltak Abaújban mindenekelőtt Kassa (ma: Košice, Szlovákia) (a térség egyetlen szabad királyi városa, ahova az 1840-es évek elejétől telepedhettek izraeliták), valamint Abaújszántó, Szepsi (ma: Moldava nad Bodvou, Szlovákia), Gönc és Szikszó. Borsodban Miskolcon kívül, Ózd, Edelény, Sajószentpéter, Mezőcsát, Mezőkeresztes és Mezőkövesd, Zemplénben pedig Sátoraljaújhely, Királyhelme (ma: Kráľovský Chlmec, Szlovákia), Sárospatak, Szerencs és Tokaj. Ezek a települések a zsidóságot sajátos foglalkozási centralizáció jellemezte: a kereskedelmi és az ipari vállalkozásokban, valamint a bankszektorban felülrepre-

* A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ Részletesebben BRAHAM (szerk.) 2007. I. 94-110., 342-367., II. 1374-1392.

zentált ez a felekezet, de nagy számban voltak képviselve egyes városias iparszakmában: pl. a nyomdászok, aranyművesek, ötvösök, továbbá a megrendelésre dolgozó vagy a termékeiket piacokon és vásárokon árusító szabók, szűcsök és cipészek között. Ami pedig a települési koncentrációt illeti, Abaúj-Torna vármegyében 1941-ben, az első bécsi döntés nyomán visszacsatolt településekkel együtt, összesen 14 és félezer izraelita élt, ennek csaknem 70%-a Kassán. A Borsod megyei zsidók száma 17 ezer fő, közülük 61% élt Miskolcon. Zemplénben (ugyanebben az időpontban) szintén 14 és félezer zsidót írtak össze, ennek kb. 30%-a élt Sátoraljaújhelyen, a megyeszékhelyen.²

A 19. század folyamán a nagyobb zsidó közösségek kiépítették hitközségi szervezetüket és élénk közösségi élet jellemezte őket. (A hitközségek nagy többsége egyébként ortodox volt, azaz a megyék zsidósága az 1868-69-es szakadás, a hazai neológia és ortodoxia szervezeti elkülönülése után, az utóbbi irányzathoz csatlakozott. Neológ hitközség mindössze 3 településen, Erdőbényén, Ladamérbán (ma: Ladomirov, Szlovákia), valamint Kassán működött.) Vallási, kulturális és szociális egyesületeket hoztak létre, iskolákat alapítottak. Királyhelmecen, Tokajban pl. vagy Mezőkővesden és Ózdon jesiva és talmud tóra-iskola, valamint komaegylet, Szendrőn izraelita nőegylet is működött. A két világháború között azonban a falvakban jellemzővé vált a zsidók elvándorlása és egyre intenzívebb elöregedése. Az említett kulturális és segélyezési szervezeteik, melyek a zsidók önszerveződésének legfontosabb bázisai voltak, dezorganizálódtak. Vagy a kisebb imaházak és imaegyesületek közössége, amelyek korábban laza hálózatokat alkottak, az 1930-as években ugyancsak felbomlottak, ami szintén a kistelepüléseken élő zsidók atomizálódását, elszigetelődését gyorsította. (Mindehhez hozzájárult, hogy a világháborúban a férfiakat munkaszolgálatra hívták be, ahol pedig nem szűntek meg ezek a szervezetek, egyesületek, ott az 1930-as évek végétől a központi, illetve a megyei közigazgatás tiltotta be őket.)³

A 19. század második felében és az 1920-as években nincs információ ezekben a megyékben a keresztény és a zsidó lakosság közötti komolyabb konfliktusról. Az első világháború utolsó éveiben ugyan a Hegyalja számos településén a háborús borüzletben jelentkező túlspekuláció a sokak megélhetését biztosító borkereskedelem összeomlásához vezetett, amiért az erősödő antiszemita propaganda nyilvánvalóan a zsidóságot tette felelőssé. S ennek nyomán Sátoraljaújhelyen pl. a zsinagógába, valamint magánházakba törtek be, és üzleteket fosztottak ki. Vagy 1924-ben Olaszliszván a helyi rabbi pénzhamisítással vádolták meg, s kétségtelen, hogy számos településen éles szociokulturális különbségek, sőt idegenség jellemezte a parasztság és a judaizált életformát folytató pl. haszid közösségek viszonyát. Ugyanakkor a gazdasági kapcsolatok, a zsidó szatócstól vásárlás, ami nemritkán hitelben történt, vagy a pénzkölcsön igénybevétele mégiscsak az egymásrataltságot erősítette. (Egyébként a két világháború közötti keresztény-konzervatív politika és antiszemitizmus megkülönböztette a neológ, asszimilálódott és a magyar nemzeti eszmét elfogadó, vagyonos városi zsidóságot, illetőleg a kevésbé asszimilálódott, ortodox, a hagyományait és szokásait megőrző szegény falusi zsidóságot.)⁴

Az 1930-as évek végétől erősödő intézményes diszkriminációval, a zsidótörvények és az egyre szaporodó helyi rendeletek végrehajtásával, amelyek előbb a zsidóság gazdasági kifosztását és társadalmi pozícióiból való kizorítását célozták, majd pedig a legalapvetőbb emberi jogait és életfeltételeiket korlátozták és fenyegették – ebben a tanulmányban nem foglalkozom.⁵ Talán csak egy-egy törvényt és rendeletet említek, melyek alapvetően érintették a zsidók és a keresztények együttélését. A zsidók mezőgazdasági ingatlanairól rendelkező 1942. évi 15. tc. végrehajtása során számos abaúji, borsodi és zempléni településen rendelték el az 5 holdon aluli zsidó ingatlanok (szőlő- és földbirtokok), valamint tartozékaik átengedését, és a megalakuló vármegyei Közléti Szövetkezetek nyomban elkezdtek a keresztény igénylők közötti szétosztásukat, ami elsősorban az agrártermeléssel és értékesítéssel foglalkozó paraszti-kispolgári réteget sújtotta. (Tarcalon pl. egy három holdas ingatlanra 190 mázsa búzáért lehetett szert tenni.)

² SCHEIBER 1982. 177-180., BENCsik 1996. 321-329., Csíki 1999., Szász-Stessel 2012.

³ KOMORóczy (szerk.) 1994., BRAHAM (szerk.) 2007. I. 94-110., 342-367., II. 1374-1392.

⁴ ÚJVÁRI (szerk.) 1929. 660-661., Csíki 1999.

⁵ Erről pl. BRAHAM 1997.

Egy másik intézkedés vagy inkább intézkedéssorozat a zsidó kereskedések lezárását valósította meg, azzal a szándékkal, hogy azokat keresztényeknek adják át, vagy készleteiket a lakosság között osszák szét. (A visszacsatolt abaúj-tornai településeken különös szigorral igyekeztek végrehajtani a kereskedői és iparendedélyek revízióját.) Mindhárom megyében számos igénylő jelentkezett ezekre a tulajdonokra, s ezzel részint a keresztény kisiparosokat és kiskereskedőket sikerült megnyerni a kormányzat zsidóellenes politikájának, részint a lakosság vagy a lakosság egy része érdekeltté vált a zsidók kifosztásában. Ami talán hozzájárulhatott az izraeliták sorsa iránti közönyhöz, illetőleg majd már a deportálás után az elhagyott ingóságok fosztogatásához, amire több településen vannak adataink.⁶

Még egy momentum fontos lehet a lokális kapcsolatok szempontjából. Lengyelország német megszállása után és a szlovákiai deportálások megkezdését követően, Abaúj-Torna és Zemplén megye az egyik fő iránya lett a menekülő lengyel és szlovák zsidók ezreinek. Ők a hitsorsosaiknál, esetleg az ismerőseiknél, rokonaiknál vagy a települések peremterületein húzódtak meg, kénytelenek voltak zugkereskedést és zugipart űzni; életformájukkal, idegenségükkel a lakosság növekvő ellenszenvét váltották ki. Az erősödő antiszemita propaganda egyik fő célpontja ezek a jött-ment zsidók voltak, és nem véletlen, hogy Zemplén megyében pl. három nagy internálótáborot létesítettek (a határ menti Garanyban (ma: Hraň, Szlovákia), Ricsén és Görgön (ma: Hrhov, Szlovákia), ahová a menekülteken kívül politikai foglyokat, valamint az állampolgárságukat igazolni nem tudó izraeliták százait szállították. (De a zsidó családok által befogadottakat is szigorúan ellenőrizték, tartózkodási helyük elhagyását tiltották. A keresztény lakosság számára pedig ugyancsak az internálást helyezték kilátásba, amennyiben bárkit befogadnának.) S aztán a Garanyban, Ricsén és Görgön összegyűjtötteket „idegenrendészeti eljárásnak” vetették alá, és Kőrösmezőre (ma: Jaszinya, Ukrajna), majd a német hadsereg felvonulási területeire szállították, végül többségüket 1941. augusztus végén Kamenyec-Podolszkijban (Ukrajna) végezték ki.⁷

A zsidók ellen hozott törvények, rendeletek végrehajtása, majd már a német megszállás után a gettósítás és a deportálás előkészületeinek a hatékonysága mindenekelőtt a megyei, járási adminisztrációkon, valamint a csendőrségen múlt. Az 1930-as évek végétől, majd 1944 márciusát követően a vármegyék közigazgatásának élére az egyre inkább jobbra tolódó és németbarát kormányok politikáját támogató, országosan ismert antiszemita politikusokat választottak. Ilyen volt Borsodban Gömbös Gyula egykori híve és munkatársa, Borbély-Maczkó Emil (1887–1945), akit 1944 március végén erősítették meg főispáni, valamint a VII. hadtestkerület kormánybiztosi tisztségében. 1944. május 10-én elmondott programbeszédében az egységes keresztény Magyarország megteremtését és a „zsidókérdés megoldását” tartotta legfontosabb feladatának, miközben megerősítette, hogy „fajvédők és valamennyien egyformán száz százalékos antiszemiták vagyunk.” Borbély-Maczkó tehát a zsidóságot nem csupán felekezetnek, hanem „idegen fajnak” tekintette, és mivel közvetlenül a Sztójay-kormány kinevezése után tárgyalt a miniszterelnökkel, Rátz Jenő miniszterelnök-helyettessel és Jaross belügyminiszterrel is, nyilvánvalóan tisztában volt a németek szándékaival, amelyeket feltétel nélkül támogatott.⁸

Vagy érdemes idézni a Zemplén megyei közgyűlés még 1941-ben hozott állásfoglalását, mely az asszimiláció eredményeit kétségbe vonva, a magyarságból való kirekesztés és a megbélyegzés évszázados hagyományát újította fel. A zsidófürt levágatásával kapcsolatban deklarálta ugyanis a testület, hogy a „zsidóság expanzivitásával szemben a védekezés legegyszerűbb módja éppen a megkülönböztető kaftán és pajesz viselet volna, melyet inkább kötelezővé kellene tenni mindazokkal szemben, akik zsidó mivoltukat nem jelképes külsőségekben, hanem a szellemi, erkölcsi és gazdasági élet terén érvényesítik a magyarság rovására, mert éppen azok részéről forog fenn nagyobb veszély, akik külsőleg ugyan igen, de belsőleg annál kevésbé asszimilálódtak, és így észrevétlenebbül fertőzhetik meg a magyar életet.”⁹

⁶ BRAHAM (szerk.) 2007. I. 94–110., 342–367., II. 1374–1392., DOBROSSY (szerk.) 1994., HÖGYE (szerk.) 1994.

⁷ BRAHAM 1997. I. 102., 110., 197–202.

⁸ BRAHAM (szerk.) 2007. I. 342–367.

⁹ HÖGYE (szerk.) 1994. 18–19.

Abaúj-Torna vármegyében pedig részint a visszatért területek gyors pacifikálása, részint Kassa központi-stratégiai szerepe az egész magyarországi deportáció lebonyolításában tette szükségessé a megfelelő megyei, járási és helyhatósági tisztviselők, valamint csendőrparancsnokok kinevezését, akik miután elfoglalták hivatalaikat, láttak neki a szükséges intézkedések végrehajtásához.

1944. március 19-e, Magyarország német megszállása után fordult tragédiába a vizsgált megyeink zsidóságának a sorsa. Fontos hangsúlyozni, hogy bár a németek terveiben a magyar zsidóság elpusztítása szerepelt, illetve már 1944. április 7-én kormányrendelet született, mely kimondta, hogy a „magyar királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól” – ennek részletei az április közepén induló gettósításkor még nem voltak tisztázottak. Április elején felmerült, hogy Magyarország 50-100 ezer munkaképes zsidó munkást biztosítson Németország számára, a Birodalmi Biztonsági Hivatal ezt azonban visszautasította, és egyetlen megoldást fogadott el: a zsidókat a birodalom területén lévő munkatáborokba (azaz a koncentrációs táborokba) kell szállítani. S ezt a magyar hatóságok, a belügyminisztérium megfelelő szervei nemcsak elfogadták, hanem részint az első, kárpátaljai gettóban tapasztalt zsúfoltság és járványveszély okán maguk kezdeményezték. Ennek technikai lebonyolításáról április 24-én Kassán Adolf Eichmann, Dieter Wisliceny, valamint az Endre László és a Ferenczy László vezette magyar „zsidótlánító különítmény” tárgyalta, majd a deportálás részleteiről a május 4-6-i Bécsben tartott konferencián döntöttek. (Sőt Eichmann Rudolf Höst, az auschwitzi táborparancsnokot is Kassára rendelte, hogy személyesen győződjön meg a város áteresztőképességéről.)¹⁰

A gettósítások tehát április közepén elkezdődtek, erről csak röviden szólok. Abaúj-Torna és Zemplén vármegyét az I. hadműveleti zóna VIII. (kassai) csendőrkerületébe sorolták, és az orosz csapatok közeledtére hivatkozva, országosan az elsők között (Kárpátaljával egy időben), április 15-én és 16-án (Pészach napján) kezdték a koncentrációt. Zemplénben egyetlen településen, a megyeszékhely Sátoraljaújhelyen jelölték ki az izraeliták számára kényszerlakhelyet, amit a rendkívül gyors (rajtaütés-szerű és a legkisebb ellenállással sem számoló) végrehajtás szándéka, illetve a kistelepüléseken szét-szórva élők magas aránya indokolhat. Ennek következtében a mindössze 4 nap alatt végrehajtott koncentrációt követően, Északkelet-Magyarország és az egész Felvidék egyik legszűfoltabb, mintegy 13 000 (más adatok szerint 15 000) főt koncentráló gettója jött létre, ahová a helyi tisztviselők és csendőrök buzgósa folytán, a II. és III. zsidótörvény alapján mentesülőket (zsidóknak nem minősülőket) is szállítottak. A gettót egyébként a település legelhanyagoltabb részén, a Ronyva-parti cigánytelepen és környékén állították fel, szögesdróttal és deszkapalánkkal kerítették körül, s a legalapvetőbb higiéniai feltételek is hiányoztak. Így Újhely főjegyzője azt indítványozta, hogy „kívánatos volna a zsidók mielőbbi továbbszállítása és máshol való elhelyezése, mert a város keresztény lakosságára veszéllyel jár ez az összezsúfolt állapot.” Erre végül egy hónap elteltével került sor, s a zsidókat 1944. május 16-án, 22-én, 25-én és június 3-án szállították Auschwitzba.¹¹

Abaúj-Torna vármegyében, hasonló megfontolásokból, ugyancsak egyetlen településen, Kassán állították fel a gettót. A város zsidó népességét előbb az általuk legsűrűbben lakott utcákba költöztették össze, majd április végén, május elején a két külterületi téglagyárba szállították őket, ide kerültek a megyei zsidók is, összesen mintegy 13-14 ezer fő. (A rendeletek szerint egyébként csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt, valamint legfeljebb 14 napi élelmet és 50 kg-os poggyászt vihetek magukkal.) A gettóban, majd a téglagyár területén – a tisztviselők jelentése szerint – a kiütéses tifusz gyanúja merült fel, s az embertelen életfeltételeket a városi hatóságok, valamint az erőszakos vezetők brutalitása tetézte. Rendszeresek voltak a nyilvános testi fenyegetések és motozások (ami alól a nők sem mentesülhettek), a súlyos betegek és a csecsemők is a téglagyárba kerültek. Többen öngyilkosságot követtek el, a szökés viszont szinte lehetetlen volt, a kerítéshez közeledőkre azonnal tüzeltek, egy szökni próbáló 17 éves lány holttestét elrettentésként közszemlére állították. S ilyen körülmények között az ellenállási vagy mentési akciók esetlegesek, sikerük pedig egészen korlátozott lehetett. Végül az auschwitzi deportálásra május 15-e és június 2-a között került sor.¹²

¹⁰ RÁNKI 1968. 156–191.

¹¹ BRAHAM (szerk.) 2007. II. 1374–1392.

¹² BRAHAM (szerk.) 2007. I. 94–110.

Borsod megyében a gettósítás némiképp eltérő, ám ugyancsak pontosan tervezett és végrehajtott menetrend szerint zajlott. Itt május elején történt meg a zsidóság járásokénti és településenkénti összeírása, majd az alispán rendeletét követően, a vármegye járási székhelyein (Ózdon, Edelényben, Sajószentpéteren, Miskolcon, Mezőcsáton, Mezőkeresztesen), továbbá Szendrőn állították fel néhány nap alatt a gettókat, ahová az adott járásban élő zsidókat szállították. Az életfeltételek a már említettekhez hasonlóak voltak, s az izraelitákat június elején vitték, a deportációt megelőzően, a miskolci gyűjtőtáborba.¹³

Végül néhány túlélőt idézek, ők miként élték meg és hogyan emlékeztek vissza ezekre az eseményekre. A Kassán élő Offner Róbert 1944-ben egy mindössze 19 éves, elektrotechnikusként tanuló fiatalember volt. A német megszállás után sikerült a helyi rendőrségtől egy engedélyt szereznie, mellyel éjjel-nappal szabadon mozoghatott a városban. Ezt kihasználva egy néhány fős, cionistákból álló csoportot szervezett, amely az izraeliták kilakoltatásánál, majd pedig a városi népkonyhán segédkezett. Segített továbbá néhány társa Budapestre juttatásában, majd május végén maga is a fővárosba szökött. Visszaemlékezését nem sokkal a világháború befejezése után írta, amiből egy rövid szakaszt idézek:

Miután a németek megalakították a zsidó tanácsot, mindenki az ő kedvükbe akart járni, mindenki azt hitte, hogy megmenti saját magát. Kellott a németeknek autót pucolni, csomagot cipelni, lakatanyát súrolni: mindent a zsidók csináltak. [A gettósítással egyidejűleg] elkezdtek keringeni az első hírek. Vad, megbízhatatlan rémhírek. Akik már egyszer a németek karmaiban voltak, azt hajtogatták: deportálás. A többiek nevettek. „Hiszen mi zsidók, kassai zsidók vagyunk, ez nevetséges, minket deportálni! Ezt lehetett Lengyelországban, Szlovákiában, de itt igazságos és erős magyar kormány van, ez nem hagy minket...”

[Pár nap múlva] látni lehetett azt a nagy fásultságot, amely mindenkit a hatalmába kerített. Aki már a templomban volt, azt már nem érdekelte a holnap, nem érdekelte, hogy mi történik vele. Aki kint volt még, habár tudta, hogy mi történik, remélte, hogy talán őrá nem fog sor kerülni... A téglagyárban többféle hír kerengett. Egyesek „biztos helyről” tudták, hogy itt maradunk, mások pedig „még biztosabb helyről” hallották, hogy elvisznek minket mezőgazdasági munkára Kenyérmezőre, aki pedig komoly veszélyekről, deportálásról mert beszélni, azt árulónak, rémhírterjesztőnek és hasonlónak bélyegezték. Volt néhány zsidó család, akik a városban ismerősöknél bujkáltak, vagy pénzért bújtatták őket, volt néhány, mely jobbnak látta, ha eltűnik Pest felé, de ilyen oly kevés volt, hogy a tíz ujjamon megszámolhatom őket. Hogy itt egy általános kitörést lehetne megszervezni, arra senki sem gondolt. Sokszor, de nagyon sokszor gondolkoztam azon, hogy mi történne, ha a 12,000 ember egyszerűen megszökne, kitörne, próbálna eltűnni, hiszen az egész tábor alig őrizte 10-15 rendőr vagy német. Kitörni a hegyekbe, erdőkbe, Pestre, ki merre lát. Ezt mindenesetre nagyon meg kellett volna szervezni, és erre az emberek úgysem lettek volna kaphatók. Hiszen mindenki szentül meg volt győződve, hogy a haza szála sem fog meggörbülni, tehát minek szökjön. És ha valaki mégis megszökött, fel voltak háborodva, és nemhogy fedezték volna az egészet, hanem az irodában bejelentették. Hála istennek, ők kapták az első pofonokat. Az egyszerű rendőrökre nemigen panaszkodhatok. Tanúja voltam annak, ahogyan elősegítették a szökést egyes zsidóknak, anélkül, hogy jutalmat vártak volna....

Figyeltem az embereket az utcán. Egyesek kárörömmel nézték, mint viszik el zsidó szomszédjukat. Érezték, hasznukra fog ez még válni. Egyszerűen tudták, hogy lehet majd lopni. Mások annál nagyobb fájdalommal vették tudomásul, hogy elmegy egy jó barát, jó társ. Ők sem tudták az egészet megérteni, néha igyekeztek segíteni. Ezek voltak az okosabbak. Később azonban ugyanolyan buzgón fosztogatták a zsidó lakásokat, hogy „megmenthessenek” egy pár dolgot. Kevés volt olyan, aki szívből sajnálta vagy elítélte a kilakoltatást.¹⁴

¹³ BRAHAM (szerk.) 2007. I. 342–367.

¹⁴ OFFNER 1996. 5–22.

A memoárból a racionálisan tervezett és végrehajtott náci tömegpusztító mechanizmus eddig nem említett elemeit is megismerhetjük. Ilyen volt az önálló információszerzéstől való megfosztás (a zsidóktól a rádióikat is elkobozták), illetve a tájékoztatás manipulálása. A deportálások idején országszerte elterjedt és a hatóságok által erősített híresztelés szerint ugyanis az összegyűjtött izraelitákat Kenyérmezőre, e valójában fiktív helységbe viszik dolgozni. Vagy ennek a mechanizmusnak a része volt a németek számára végzett munka, ami az önként felajánlott apróbb szívességektől a szisztematikus alkalmazásig terjedt, és a szökevények beárulásával egészült ki. S az ilyenfajta, kényszerű vagy önként vállalt kollaborációk ugyancsak a megmenekülés reményét keltették.

A memoáíró ugyanakkor kritikusan számol be a szervezett ellenállás hiányáról, a passzivitásról, ami alapján az izraeliták önáltató magatartásának motívumairól, a deportálást elutasító lelki mechanizmusok működéséről is tájékozódhatunk. Offner szerint ezt a reményt az asszimilálódott és a helyi magyar társadalomba integrálódott zsidó közösség a városvezetéstől és az igazságos és erős kormánytól várt védelme, majd már az egyéni önfenntartás ösztöne, a „rám nem fog sor kerülni”-illúziója táplálta.

A másik visszaemlékezést az 1957-ben az Egyesült Államokba emigrált Szász Kati készítette, akit 14 éves korában családjával együtt deportáltak Abaújszántóról.

1939-ben zsidóellenes erőszak tört ki Abaújszántón, miután elfogták azt a két fiút, aki betörte Deutsch Jenő rabbi házának ablakait. A fiúkat Schwartz Zsigmond, a hitközség tagja, egy magas és erős férfi kapta el, s adta át őket a rendőrségnek. 1942-ben a Succot ünnepség alatt a zsinagóga és izraeliták házainak ablakait törték be.

Kődobáló, gúnyolódó és szitkozódó fiatal emberek, akik a nyilas párt tagjai voltak, sokszor követték a zsinagógába tartó férfiakat és gyermekeket. Az izraeliták igyekeztek mindezt figyelmen kívül hagyni, és a konfrontációt elkerülni. 1941-ben szintén a nyilas párt tagjai támadták meg Rosenblüth Bélát, akinek keresztény barátja, Túrós Pál sietett a segítségére. A szakállas zsidók, mint pl. Mittelman Izidor, a hitközség adószedője és rituális metszője, ugyancsak speciális célpontok voltak. Mittelman tizenkétszer támadták meg az utcán...

Gúnyos feliratok és nyilaskeresztek jelentek meg az izraeliták házain. Sokan nem vásároltak a zsidó kereskedőktől, mások a velük szembeni adósságaik törlesztését hagyták abba, a nyilas párt tagjai a házbéreket sem fizették tovább...

A szántói zsidóság elkezdte hordani a sárga csillagot, ami elsősorban a hitközség idősebb, tiszteletben álló tagjai számára volt megalázó. Emlékszem a nagyapámra, a háborús veterán és a magyar hazafi Szász Náthánra, aki sétálás közben a járókelők pillantásait próbálta elkerülni...

1944. április 16-án rendőri egységek érkeztek Szántóra. Az előzetesen összeállított deportációs listák alapján átkutatták a zsidók házait, és elrendelték, hogy két órán belül mindenki legyen kész az indulásra. Emlékszem, a szüleim izgatottan a raktár padlózata alá rejtették értékeiket. Mikor a háború után visszatértem, semmit sem találtam.¹⁵

A bevezetőben említettem, hogy a holokauszt hazai kutatása mind a mai napig elsősorban a hatalom által létrehozott forrásokra: törvényekre, rendeletekre, rendvédelmi iratokra támaszkodik. Ez óhatatlanul azt jelenti, hogy az elkövetők nézőpontjából ismerjük meg a történeteket, míg az áldozatok szempontjai rejtve maradnak. Ez a hiány pótolható Szász Kati memoárjából is, mely a holokauszt tragikus eseményeit a családi, rokoni és ismerősi kapcsolatokban, az ellenségessé váló lokális környezet kiváltotta félelmekben és szorongásokban, azaz a saját személyes történetén keresztül tárja az olvasó elé. S ami a sok más borsodi, abaúji és zempléni közösséghez hasonlóan sokszínű és eleven szántói zsidóság emlékezetének megőrzéséhez is hozzájárulhatott.

¹⁵ Szász–Stessel 1995. 186-201.

BIBLIOGRÁFIA

BENCSIK 1996

BENCSIK János: A zsidók Tokajban 1869-ben. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXIII–XXXIV. (1996) 321–329.

BRAHAM 1997

BRAHAM, Randolph: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon* I-II. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997

BRAHAM (szerk.) 2007

BRAHAM, Randolph (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája* I-III. Park, Budapest, 2007

CSÍKI 1999

CSÍKI Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944).* Osiris, Budapest, 1999

DOBROSSY (szerk.) 1994

DOBROSSY István (szerk.): *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Borsod-Abaúj megyei levéltárból).* Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994

HÖGYE (szerk.) 1994

HÖGYE István (szerk.): *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Zemplén megyei levéltárból).* Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994

KOMORÓCZY (szerk.) 1994

KOMORÓCZY Géza (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április.* MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1994

OFFNER 1996

OFFNER Róbert: *Véletlenül életben maradtam.* Szerzői kiadás, Haifa, 1996

RÁNKI 1968

RÁNKI György: *1944. március 19.* Kossuth, Budapest, 1968

SCHEIBER 1982

SCHEIBER Sándor: Hegyaljai zsidó sírkövek. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXI. (1982) 177–194.

SZÁSZ-STESSEL 1995

SZÁSZ-STESSEL, Zahava: *Wine and Thorns in Tokay Valley.* Fairleigh Dickinson University Press, Madison, 1995

SZÁSZ-STESSEL 2012

SZÁSZ-STESSEL, Zahava: *Bor és tövisek Tokaj-Hegyalján.* Noran Libro, Budapest, 2012

ÚJVÁRI (szerk.) 1929

ÚJVÁRI Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon.* M. Zsidó Lexikon, Budapest, 1929

Nyilasok Miskolcon

Kis József

The Nyilas (Arrow Cross) in Miskolc

Kezdetek: a Festetics-féle nyilas párt

Az első években a Festetics Sándor-féle nyilas párt, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt jelenléte követhető nyomon Miskolcon, már 1934-ban alakulóban volt helyi szervezetük.¹ A párt miskolci szervezete élén, városvezetői minőségben, kezdetben Lenkey Géza állt, a vezetőséghez Markovich Péter, Bátor Gyula és Domján Gyula tartoztak.² A pártnak 1936-tól tagja volt Bartha Kálmán városi alkalmazott, aki később arra hivatkozott, hogy azért lépett be a pártba, hogy informálja az ott történetekről Bródy Sándor törvényhatósági képviselőt.³

1937. február 7-én a pártnak már bizonyosan volt miskolci főkerülete, amelynek elnöke Markovich Péter, alelnöke Báthory Gyula kéményseprőmester, főügyésze dr. Hermann Imre volt. A párt hamar hallatott magáról. Február közepén ugyanis – ahogyan az 1919-ben betiltott *Huszadik Század* (1900–1919) folytatásaként 1936-tól megjelent *Századunk* c. folyóirat 1937 februári számának egyik cikkéből tudjuk – „üvöltöző, ízléstelen, uszító plakátok ezrei” lepték el a várost. A plakátokon a nagybankok, a kapitalisták, a szociáldemokraták, a liberálisok és legfőképpen a zsidó polgárság ellen uszítottak „alpári hangon”, „trágár szavakban”, pl.: „Reisingerné bugyogója a marxisták lobogója” – utalva Reisinger Ferenc miskolci szociáldemokrata vezető feleségére. A szociáldemokraták persze röpcédulával válaszoltak „Árulók vagy tudatlanok?” címmel, amely szerint „a miskolci nyilasok vezetője Markovics fűszerkereskedő, aki öt esztendeje vándorolt Magyarországra, alig tud magyarul, de az apósa egy német SA vezető, akinek közvetítésével gurul a berlini márka a nyilaspropaganda bugyellárísába”. A röpcédulákkal a február 19-én tartott nyilas rendezvényükre hívták fel a figyelmet, amelyet a Korona-szállóban tartottak. Az eseményen megjelentek debreceni, békési, mezőberényi, nyíregyházi és szegedi nyilasok is. „Ők kezdték a múlt őszen a miskolci nyilas verekedéseket”. A szálló felé nyilaskeresztes járőrök masíroztak, akik a belügyminiszteri rendelet ellenére – amely az egyenruha viselését a civileknek megtiltotta – német mintára egyenruhában meneteltek. A nagygyűlés botrányba fulladt. Reisinger Ferenc képviselő és felesége vezetésével ugyanis mintegy kétszáz főnyi szociáldemokrata munkás zúdult be a Korona-szálló kapuin és magasan lobogtatva szabályszerű belépőjegyeket félretolták a kapuőröket. A nagy tumultusban a „zsebekből pillanatok alatt kerültek elő boxerek, gumibotok, riasztópisztolyok, lövések dördültek el a márványfalak között”. A tíz perces verekedés során a szocdemek a kiégett villanykörtéket olajjal, az üres tojánhéjakat kátránnyal töltötték meg és ezekkel dobálták meg a nyilasokat. Mintegy 10 perc múlva gyalogosrendőrök osztaga jelent meg, amely heves kézitusa árán szétválasztotta a verekedőket. A szocdemek azonban a rendőri felszólítás ellenére sem távoztak és tovább dobálták a nyilasokat. Erre a rendőrök kardot rántva estek a munkásoknak és kiszorították őket az utcára. A lovas rendőrök a színházig, illetve a piactérig szorították vissza kardlapozás közepette a tömeget. A nyilasok később a nagyteremben megtartották nagygyűlésüket Festetics Sándor gróf vezetésével.⁴

¹ PAKSY 2007. 81.

² MNL BAZML XXV. 4. Nb. 66/1946. Bartha Kálmán kihallgatása. 1946. február 4.

³ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 66/1946. Bartha Kálmán kihallgatása. 1946. február 4.

⁴ A miskolci nyilas-dúlás véres vasárnapja! Kátrányostojással, olajos villanykörtével, bokszerrel, gumibotokkal, kardlapokkal, ököllel dühöngött egész nap a csata Miskolc, február 21. = *Századunk* (korábban: *Huszadik Század*) 12. (1937)/Február

A nyilaskeresztesek novemberben újabb nagygyűlést tartottak. Érdekes volt Svaszta Gyula debreceni képviselő beszéde, aki szerint „két óriás viaskodik, a nemzeti szocializmus és a marxizmus. De a szocializmus a nemzeti szocializmusban megújul.”⁵ 1937 februárjától 1938 augusztusáig a párt borsodi kerületvezetője dr. Hermann Imre miskolci ügyvéd volt. Hermann 1936 novembere óta szerepelt a pártban, mint a párt miskolci ügyésze. 1938 januárjában Miskolc székhellyel megalapították az Északmagyarországi Főkerületet, amelynek vezetője változatlanul Hermann volt. A párt taglétszáma igen alacsony volt, mindössze 300 tagot számlált. Hermann Imrét 1938 augusztusában, a Festetics-féle párt megszűnése után kizárták az egyesült nyilaskeresztes pártból. Hamisan azzal vádolták, a „Szálasi Ferenc hatalomátvétele és a katonai diktatúrára törő elemek” ellen ún. Reisinger memorandumot szerkesztett. Ebben a vád szerint a szakszervezeti munkássággal közös akciófront létesítését sürgette azon célból, hogy „'keresztény-nemzetiszocialista' parlamentáris munkásfrontot” teremtsen saját politikai törekvései szolgálatában. A hamisított „Reisinger-memorandum” ügyében – saját évtizedekkel későbbi nyilatkozata szerint – annyi volt az igaz, hogy mint a keresztényszocialista szakszervezet (Diósgyőri Társpénztár, Consum Szövetkezet) ügyésze 1934-től együttműködött a nagy munkásszövetkezet választmányában helyet foglaló marxista szociáldemokrata választmányi tagokkal is.⁶

A Szálasi-féle nyilaskeresztes párt

Szálasi Ferenc 1935-ben alapította első pártját Nemzeti Akarat Pártja néven. A pártnak 1936 nyarán már bizonyosan volt miskolci szervezete.⁷ A pártot azonban 1937-ben betiltották. Ekkor Magyar Nemzeti Szocialista Párt, majd az 1938. évi ismételt betiltása után Nemzeti Szocialista Magyar Párt Hungarista Mozgalom néven folytatta működését, majd az újabb betiltás után, 1939. március 15-én Nyilaskeresztes Párt néven alakult újjá. A nyilaskeresztes pártra kezdettől fogva odafigyeltek a szociáldemokraták is, egyes iratok szerint a be is épültek közéjük, ha úgy tetszik „kriptoszociáldemokrata” férközött közéjük. Rónai Sándor miskolci szociáldemokrata vezér unokaöccse, Rónai János 1939-ben lett párttag azzal a céllal, hogy a nyilasokról informálja elvtársait. Rónai Sándorral, annak fiával, Rudolfal és Kopácsi Sándorral – a későbbi országos rendőrkapitánnyal – tartotta a kapcsolatot, s azt az 1944 októberi hatalomátvétel után is ápolta, sőt ekkor azt az utasítást kapta a szocdemektől, hogy minél magasabb pozíciót biztosítson magának.⁸

A Festetics-párttal való egyesülés után a Szálasi-féle pártban rövid ideig Hermann Imre volt a vezető, őt azonban 1938 augusztusában kizárták a pártból.⁹ Valószínűleg őt követte a városvezetői tisztségben Benedek Gyula nyugalmazott gimnáziumi tornatanár. Ekkor a párthelyiség az Újvilág (utóbb Vadnay Károly) utcában volt. Benedek városvezetőisége idején Koncz Béla lakatos és útmester volt városvezető-helyettes, Medgyessy Pál kazános pártszolgálat-vezető, Hás Márton szervezés-vezető.¹⁰

Az 1939. évi országgyűlési választáson csak a Magyar Élet Pártja és a Szociáldemokrata Párt tudott minden körzetben jelöltet indítani¹¹, ekkor tehát a Nyilaskeresztes Párt még nem volt Miskolcon jelentős politikai erő, csupán arra vonatkozóan vannak adataink, hogy a választást megelőzően a nyilasok szervezkedtek a diósgyőri gyárban.¹² 1940-ben ugyanakkor már némi erősödés figyelhető meg. Egy, a főispánnak készített politikai összefoglaló szerint Miskolcon a Magyar Élet Pártja és a Szociáldemokrata Párt mellett a Nyilaskeresztes Párt fejtett ki mozgalmi tevékenységet, a többi párt (pl. az FKGP) csak kereteiben állt fenn. A jelentés szerint nemrég még két nemzetiszocialista párt létezett, a nyilaskeresztesek mellett működött a Salló János-féle Nemzeti Front, amelynek tagjai – pártjuk 1940-es megszűnése után – a Szálasi-féle párthoz csatlakoztak. A nyilaskeresztes pártban pedig

⁵ DOBROSSY 2007. 70.

⁶ MNL BAZML XXV. 21/b. R. 1057/1974. Dr. Hermann Imre rehabilitációs kérelme. 1974. július 30.

⁷ PAKSY2007. 105.

⁸ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 3505/1946. Rónai János, Kopácsi Sándor és Rónai Sándor vallomása.

⁹ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 66/1946. Bartha Kálmán kihallgatása. 1946. február 4.

¹⁰ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Bánhegyi Dezső kihallgatása. 1945. június 4.

¹¹ DOBROSSY 2007.75.

¹² BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 32., 35. sz.

Miskolcon két frakció létezett. Az „előbb [1940. október végi megszűnéséig] magát Pálffy, Baky, Matolcsy, majd később vitéz Ruszkay vezetése alatt állónak valló miskolci pártcsoport megszűnt, s bejelentette csatlakozását a Szálasi Ferenc-féle nyilaskeresztes” szervezethez. Ugyancsak a jelentésből tudjuk: „a nyilasok a beszerzés terén jelentősebb eredményt nem tudtak itt felmutatni. Regisztrált taglétszámuk nem haladja meg a 400 főt, akik között túlnyomó a fiatal korosztályhoz tartozó iparos és munkás elem. A város intelligens rétege igen elenyésző számban van képviselve. Számottevő politikai tényező ma sincs a vezetőség soraiban. A pártnak tisztviselők körében elég jelentős szimpatizáló tábora van, különösen a kisebb tisztviselők soraiból, akik a párt uralomra jutásával remélik hosszú évek eredménytelen várakozása után előrehaladásukat. A nyilasokkal szimpatizálók száma körülbelül 3 ezerre tehető. Ezek közül választó alig a fele. A hivatalosan nyilas pártszervezetnek, illetve vezetőségnek sok gondot okoz a tőlük jelentős számban kivált szélsőségekre hajló elemek ellenzéki mozgalmának ellensúlyozása.”¹³

A Szálasi-féle nyilaskeresztes pártnak 1941. január 1-jétől dr. Terray István miskolci ügyvéd volt a városvezetője, aki csak azután lépett be a pártba, hogy hosszabb ideje többen is kapacitálták: legyen az elnökük. Terray tehát egyből városvezető lett, azonban nem hagyományos szerepet vitt a párt miskolci szervezete élén, nem foglalkozott tagtoborzással és beszédekkel sem tartott. Mint később a miskolci népügyészség megállapította, tevékenységét két cél határozta meg: egyrészt „ténykedését kimerítette az egymás ellen acsarkodó tagcsoportok békítgetése”.¹⁴ Így sikerült elérnie például, hogy dr. Hermann Imre, a Festetics-féle nyilas párt egykori vezetője 1942 tavaszán bocsánatot kért Szálasitól azért, mert 1938-ban – Szabó Dezső nyomán szabadon – a „Bécsi és moldvai hegyeken át prófétává gurult örménynek” nevezte őt. Hermann ekkor a párt miskolci csoportjának próbaidős tagja lett, azonban még az év folyamán, 1942 októberében pártbomlasztás vádjával kizárták a pártból.¹⁵ Terray tevékenységének másik jellegzetessége – mint a népügyészség 1946-ban megállapította – „az az erőlködés, hogy a szélsőséges elemeket a párt élére jutni ne engedje.”¹⁶ Nem szabad elfelejtenünk, még nem 1944-ben, a nyilas rémuralom idején járunk! Terray – a népügyészség későbbi megállapítása szerint is – kijelentette a németek bevonulását követő napon, hogy „«szégyellem azt is, hogy valaha nyilas voltam». Gyűlölte a németeket és a magyarság legnagyobb ellenségének tartotta őket... sokszor hallották a zsidó-ellenes törvények és rendelkezések ellen való kifakadását, mert azokat embertelennek, barbároknak tartotta.”¹⁷ Terray, miután felismerte, hogy a szélsőségekkel szemben tehetetlen, lemondott tisztségéről és a pártból is kilépett.

1942 őszétől a nyilaskeresztes párt városvezetője dr. Maholányi László nyugalmazott vasúti tanácsos volt. Tevékenységéről az iratok semmi érdemleges nem árulnak el, annyi bizonyos, hogy 1943. december 15-ig viselte a tisztséget, majd – a korábban a párt tagjai közül kizárt¹⁸ – Kóródy István úgyári tisztviselő, munkabeíró lett városvezető, akit 1940-ben vélhetően politikai tevékenysége miatt Nagykanizsára internáltak.¹⁹ A helyettes városvezető tisztsége legtöbbször betöltetlen volt. A pártszolgálat vezetője végig Hajcsár Béla volt. A munkásság vezetője – a korábban szociáldemokrata párttag²⁰ – Felcsiki Antal volt. Az általános szervezés vezetője Salamon Ferenc építész, a pénztáros 1944. január 2-ig Kiss Lajos²¹, majd Sztruhala György volt.²² A városban kerületi szervezetek állítottak fel, így a III. kerület vezetője Bencze János volt, majd bevonulása után 1944 márciusától Bánhegyi Dezső.²³ Bánhegyi később újabb pozíciót kapott, 1944 októberében – Salamon helyett – az általános szervezés vezetője lett. Körzetvezetőként ismert továbbá Bodonyi László és Krajcsi János neve. A

¹³ BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 93. sz.

¹⁴ MNL BAZML XXV. 21/b. Bm. 1264/1958. A Miskolci Népügyészség 694/1946. sz. határozata.

¹⁵ MNL BAZML XXV. 21/b. R. 1057/1974. Dr. Hermann Imre rehabilitációs kérelme. 1974. július 30.

¹⁶ MNL BAZML XXV. 21/b. Bm. 1264/1958. A Miskolci Népügyészség 694/1946. sz. határozata.

¹⁷ MNL BAZML XXV. 21/b. Bm. 1264/1958. A Miskolci Népügyészség 694/1946. sz. határozata.

¹⁸ 5 évi börtönre ítélték dr. Maholányi László volt nyilas városvezetőt = *Szabad Magyarország* 1945. aug. 5.

¹⁹ MNL BAZML VII. 51/b. IV. 2612/1945.

²⁰ Ki ment el és ki jött vissza? Beszámoló a megszökött miskolci nácikról és azokról, akiket nem tudtak magukkal hurcolni = *Szabad Magyarország* 1945. jan. 14.

²¹ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 28/1945.

²² MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Bánhegyi Dezső kihallgatása. 1945. június 4.

²³ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Bánhegyi Dezső kihallgatása. 1945. június 4.

később Miskolchoz csatolt településeken is többnyire megalakultak a helyi pártszervezetek. A hejőcsabaiak vezetője Miskéri Ferenc kereskedő volt.²⁴ Diósgyőrben Lengyel Gyula lett 1944 augusztusában a község helyettes vezetője.²⁵ Perecesen Meggyesi Pál volt 1941 januárjától a nyilas községvezető, s a hatalomátvétel után át is vette a község politikai irányítását.²⁶ Egy kihallgatási jegyzőkönyv tanúsága szerint „a nyilasság Hámor községben nem létezett”.²⁷

A párt ifjúsági vezetője 1943-ban Hermann Tibor (még az év decemberében megyei helyettes ifjúsági vezető lett), 1944 márciusától augusztus 23-ig Nagy Sándor volt.²⁸ A párt megyei központja 1943. január 7-én a Győri kapu 123. sz. alatti helyiségben volt, ekkor azonban a katonai állomás-parancsnokság vette igénybe. Lefoglalása miatt Vajna Gábor országgyűlési képviselő tett panaszt.²⁹ Ez azonban eredménytelen lehetett, új megyei „Húsházát” után kellett nézniük, amit végül 1944 februárjában Mezőkövesden avattak fel, valószínűleg nem függetlenül attól, hogy a mozgalom ott igen erős volt, s a párt megyei vezetője, dr. Király Béla³⁰ mezőkövesdi orvos volt.³¹

1943-ban a diósgyőri vasgyárban együttműködés alakult ki a különböző baloldali mozgalmak és a nyilasok között, bár valószínűleg nem szervezett formában. Egy jelentés szerint 1943. június 19-én a diósgyőrvasgyári munkásság küldöttségét fogadta az iparügyi miniszter, amelynek egyaránt tagjai voltak keresztényszocialisták, szociáldemokraták és nyilaskeresztesek. Követeléseik elsősorban a bérrendezést és az életkörülmények javítását célozták.³²

A rendőri jelentés szerint 1943 szeptemberében a Nyilaskeresztes Párt helyi vezetői tovább folytatták „felvilágosító és agitációs” munkájukat a baloldali mozgalom tevékenységének ellen-súlyozására. Az országos pártvezetés központi kiküldöttjei útján intenzív kapcsolatot tartott fenn a borsodi szervezettel. A párt megyei szervezetének miskolci helyiségében 1943. szeptember 19-én Simon Kálmán központi vezetőségi tag tartott előadást, amelyben elsősorban külpolitikai kérdésekkel foglalkozott, s bátorította a helyi vezetőket, higgyenek a németek győzelmében és ezt a hitet minél szélesebb körben terjesszék is.³³

1943-ban Szálasi a vasgyárban tett látogatást, este pedig Menner Ödön vasgyári gyógyszerész lakásán vett részt a tiszteletére rendezett vacsorán. Egy 1945-ös történet szerint maguk a miskolci nyilas vezetők ekkor elmeorvossal figyeltették meg Szálasit. Olyan híresztelések kerültek ugyanis szárnyra, hogy vezérük bolond, de a miskolciak az ellenkezőjéről győződtek meg.³⁴

²⁴ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 429/1945. Jelentés Hegyi Lajos nyilas ügyében. 1945. augusztus 18.

²⁵ MNL BAZML XXIV. 202/b. Miskolci Népbíróság ítélete Lengyel Gyula ügyében.

²⁶ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 127/1946. Miskolci Népbíróság ítélete Meggyesi Pál ügyében.

²⁷ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 100/1947. Kubinyi Elemér kihallgatása. 1946. július 2.

²⁸ MNL BAZML XXIV. 202/b. 10941/1946. Miskolci Népbíróság Nb. 274/1946. sz. ítélete Hermann Tibor ügyében; MNL BAZML XXIV. 202/b. Miskolci Népbíróság ítélete Nagy Sándor ügyében.

²⁹ BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 333.

³⁰ Dr. Király Béla már az 1939-es választásoknál is a nyilaskeresztes párt egyik prominense volt, s neve felmerült mint lehetséges országgyűlési képviselőjelölt. (vö.: BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 24. sz. (99.)

³¹ BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 252. sz. (444.)

³² MNL BAZML XXXV. 133/a. M. kir. rendőrség diósgyőri kapitánysága jelentése a munkásmozgalmakkal kapcsolatos helyzetről. 1943. július 9.

³³ BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 252. sz. (414.)

³⁴ Bolond, vagy „vezér”? Elmeorvossal figyeltették meg a nyilasok Szálasit a vasgyári vacsorán. A gyár kirablásának megdöbbentő részletei = *Felvidéki Népszava* 1945. okt. 17.

1944: a felkészülés időszaka

Magyarország 1944. március 19-i német megszállás megelőzően nem sokkal járt városunkban Szálasi Ferenc országos pártvezető. Február 20-án ugyanis bizalmas megbeszélést folytatott a „Nemzetszervezet” vezetőségével. Elégedetlenségének adott hangot amiatt, hogy Miskolcon eredménytelen volt „az intelligencia körében végzett szervezési tevékenység. [...] Lelkükre kötötte a vezetőknek, hogy iparkodjanak a város polgári és intelligens társadalmi rétegét is bevonni a mozgalomba.”³⁵ A miskolci vezetőség ennek hatására úgy döntött, hogy a szervezési mozgalom fellendítése érdekében minden pénteken ideológiai ismertetéseket fognak rendezni az agitációs munkában résztvevő tagok részére. A miskolci vezetőségi értekezleten úgy döntöttek, hogy – ahogy eddigi „támadó akciókkal” többször tették – minden egyes alkalommal, ha budapesti szociáldemokrata exponensek jönnek Miskolcra, mindent el fognak követni, hogy itteni szereplésüket megakadályozzák. Ezt a feladatot a szervezet kebelében levő „Pártszolgálatos” csoport tagjai útján kívánták végrehajtani.³⁶

1944. március 19-én a „megszálló német csapatok 23 óra körül érkeztek a városba, a Gestapoval megerősítve. Lefoglalták az iskolákat és zárt, csak engedéllyel megközelíthető körzeteket alakítottak ki.”³⁷ Számos baloldalt tartóztattak le – köztük Rónai Sándort –, majd sor került a pártok betiltására. Március 28-án a szociáldemokrata párt³⁸, júniusban a szakszervezetek, a Független Kisgazda Párt és a Magyar Paraszt Szövetség betiltása³⁹ történt meg, majd 1944. augusztus 24-én sor került a kormánypárti, illetve szélsőjobb oldali pártok betiltására is. A belügyminiszter feloszlatta a Magyar Élet Pártja, a Magyar Megújulás Pártja, a Nyilaskeresztes Párt és a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (Pálffy-Baky-csoport) miskolci szervezeteit.⁴⁰

1944. június közepén megtörtént a miskolci, illetve megyei zsidóság bevagonírozása és többségében Auschwitzba történő irányítása, majd szeptemberben bontogatni kezdte szárnyait a MOKÁN, szeptember 21-én a diósgyőri újgyárban béketüntetésre került sor.⁴¹ A betiltásokat, deportálásokat természetesen még nem a Nyilaskeresztes Párt intézte, de tagjai igyekeztek aktivizálni magukat. Papp Kálmán a városi alkalmazottak körében olyan zsidóellenes légkört teremtett, hogy az izraelita alkalmazottak már szólni sem mertek.⁴²

A Szálasi-féle nyilasok mellett 1944 közepén jelentkezett egy másik nemzetiszocialista társaság is. 1944 május-júniusában a Rácz Jenő és Imrédy Béla által vezetett, alakulóban lévő nemzetiszocialista pártszövetség Pálffy-féle disszidens nyilas alcsoportja próbált Miskolcon szervezkedni. Névleges vezetőjük a Festetics-féle párt egykori első embere, dr. Hermann Imre volt. Szervezkedésük azonban a Szálasi-párt ellenakciója és a bombatámadások miatt kudarcba fulladt.⁴³

A nyilas rémuralom

Horthy Miklós kormányzó eredménytelenül kiugrási kísérlete nagy riadalmat és várakozást keltett szerte az országban. „A főispáni hivatalban október 15-én 17 óra 15 perckor a Belügyminisztériumból távmondattal érkezett: 'Az egész ország területén mindennemű szórakozóhely, színház, mozi azonnali bezárását elrendelem'. A rendkívüli állapotnak megfelelően szesztilalmat és este 8 óra utáni kijárási tilalmat írtak elő. A rendeleteket Borbély Maczky országmozgósítási kormánybiztos nevében továbbították Eger, Rimaszombat, Balassagyarmat és Léva főispánjainak.”⁴⁴ „A Nyilaskeresztes Párt emberei közben mozgolódni kezdtek, s már az esti órákban megjelent a város utcáin a nyilas fegyveres

³⁵ BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 252. sz. (444.)

³⁶ BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 252. sz. (444.)

³⁷ TARCAI 2005. 258.

³⁸ DOBROSSY 2007. 80.

³⁹ DOBROSSY 2007. 81.

⁴⁰ MNL BAZML IV. 1901/b. 440/1944.

⁴¹ DOBROSSY 2007. 82.

⁴² MNL BAZML XXV. 6. Nb. 556/1945. Ries Sándor bírósági tanúvallomása.

⁴³ MNL BAZML XXV. 21/b. R. 1057/1974. Dr. Hermann Imre rehabilitációs kérelme. 1974. július 30.

⁴⁴ BERÁNNÉ NEMES 1971. 30.

őrzőj. Borbély Maczky főispán a hivatalában sietett, s berendelte a vármegyei és a városi tisztviselőket – már akiket a szokatlan időben (vasárnap este!) el tudtak érni. Nem sokkal később azonban megjelent a vármegyeháza épületében két német tiszt, s Borbély Maczkyt kivezették az épületből. A lefolyt tárgyalás menete nem ismeretes, de ezután nem vállalt hivatali. [Borbély Maczky ugyanis] Szálasiékka, a nyilaskeresztes mozgalommal nem rokonszenvezett, tőle telhetőleg korlátozta tevékenységüket, csupán bizonyos időszakokban a munkásmozgalommal szemben engedett nekik teret.”⁴⁵ Borbély Maczky Emil nem csupán nem vállalt hivatali, mint az 1945-ös igazolóbizottsági iratokból kiderül, október 15-én este letartóztatták.⁴⁶ Mellette éjszaka, majd az azt követő napokban a magyar és német hatóságok számos személyt fogtak le, jobb- és baloldali értelműeket egyaránt, de honvédségi vezetőket is. A letartóztatásokat október 15-én éjjel a Gestapo végezte, de segítségükre voltak a nyilasok is.⁴⁷

Miskolcon a nyilasok 1944. október 16-án reggel vették át a hatalmat. A részletek nem ismertek, adatainak alapján dr. Király Béla megyevezető, dr. Jakab Ferenc, Kóródy István, dr. Demes Béla, Felcsiki Antal villanyszerelő és Papp Kálmán városi kistisztviselő vezetésével történt meg a hatalomátvétel.⁴⁸ Szálasi Ferenc megbízására hivatkozva dr. Király Béla mint Miskolc törvényhatósági jogú város és Borsod vármegye főispánja lépett fel.⁴⁹ Megbízására, beiktatására, leváltására vonatkozó irat a kutatás során nem került elő, így valószínűsíthetően csupán Szálasi szóbeli megbízása útján járt el. Király Béla azonnali hatállyal elmozdította dr. Gálffy Imre miskolci polgármestert, és a polgármesteri hatáskör ellátásával dr. Demes Béla műszaki tanácsost bízta meg.⁵⁰ Polgármester-helyettes Papp Kálmán lett. Kinevezése valószínűleg azonnal megtörtént, az első irat – amelyen helyettes polgármesterként szerepel – október 18-i keltezésű.⁵¹

A nyilaskeresztes párt ugyanis a hatalomátvétel folytatta működését, sőt kezdettől fogva az egyértelműen az állampárti berendezkedés jegyeit mutatta. Tették ezt annak ellenére, hogy a belügyminiszter csak október 19-én adta ki a párt politikai tevékenysége folytatásának engedélyezéséről szóló rendeletét. A pártállami jelleget csak erősítette az az október 24-i belügyminiszteri rendelet, amely előírta a közigazgatási hatóságok, a közbiztonsági szervek és a Nyilaskeresztes Pártszolgálat együttműködését.⁵² A változásokat jól mutatja az is, hogy dr. Király Béla főispánként a nyilas párttagok számára külön fogadónapot tartott, szerdánként kizárólag párttársai fordulhattak hozzá ügyes-bajos dolgaikkal.⁵³ Természetesen a pártállami berendezkedés külsődleges jegyekben is megjelent: Király Béla főispán kötelezővé tette a középületek nemzeti színű és hungarista zászlókkal való ellátását, valamint minden egyes irodahelyiségben Szálasi Ferenc arcképének elhelyezését.⁵⁴ Hasonló szellemben fogant dr. Demes Béla 1944. október 25-i rendelkezése, amely a Horthy Miklós teret Szálasi Ferenc térére nevezte át. Indoklása szerint az „október hó 15-én elhangzott gyászos emlékmű proklamáció, mely Nemzetünket az örök halál karjaiba taszította volna, méltatlanná tett Horthy Miklóst arra, hogy róla utcát nevezzünk el. Ezért elrendelem, hogy az eddig Horthy Miklós nevét viselő teret, nemzetünk megmentőjéről: Szálasi Ferenc térnek nevezzük el.”⁵⁵

⁴⁵ BERÁNNÉ NEMES 1971. 31.

⁴⁶ MNL BAZML XVII. 407. 956/1945.

⁴⁷ MNL BAZML XXIV. 202/b. Nb. 500/1945. sz. ítélet Lengyel Gyula ügyében.

⁴⁸ Ki ment el és ki jött vissza? Beszámoló a megszökött miskolci nácikról és azokról, akiket nem tudták magukkal hurcolni = *Szabad Magyarország* 1945. jan. 14.

⁴⁹ MNL BAZML IV. 1901/b. 491/1944.

⁵⁰ MNL BAZML XVII. 406. 154/1945. (Demes Béla 1899-ben született Kisborosjenőn. Mérnöként szerzett doktorátust, majd Argentínában dolgozott. 1932-ben Miskolcon vette feleségül Weidlich Idát. 1934-ban közreműködésével készült el az új avasi kilátó. 1944-ben városi műszaki tanácsos volt.)

⁵¹ MNL BAZML IV. 1906/b. 43539/1944.

⁵² BERÁNNÉ NEMES 1971. 31.

⁵³ MNL BAZML IV. 802/b. 1159/1944.

⁵⁴ MNL BAZML IV. 802/b. 1107/1944.

⁵⁵ MNL BAZML IV. 802/b. 1161/1944.

Október 19-én változás történt az alispáni tisztségben is. Dr. Király Béla főispán rendelkezése értelmében dr. vitéz Mikuleczky Gyulától a Nyilaskeresztes Párt ajánlása alapján dr. Jakab Ferenc, Miskolc város aljegyzője vette át az alispáni hivatal vezetését.⁵⁶ Bár Jakabot városi aljegyzőnek már június 26-án⁵⁷ kinevezték Nagyváradra, a belügyminiszter hatálytalanította a rendelkezést, így Miskolcon maradhatott. Minthogy az államfő személyében változás állt be, a tisztviselőknek Szálasira kellett letenniük a hivatali esküt. A ceremóniát október 20-án végezték, a megyei tisztviselők dr. Jakab Ferenc alispánnak, a városiak dr. Demes Bélának tették le esküjüket.⁵⁸

Később változás állt be a főispáni tisztségben, az új főispán dr. Püskösti Mihály, Szálasi régi harcostársa lett, aki házassága révén került Miskolcra, s ügyvédként dolgozott. Esetében már törekedtek a jogszerűsége – már amennyire a rendszer esetében egyáltalán beszélhetünk erről. Október 28-án iktatták be Miskolc és Borsod megye főispáni székébe, emellett október 25-től a miskolci VI. és VI. hadtest országmozgósítási kormánybiztosa is volt. Beiktatása nem ünnepélyes ceremóniák között történt. Püskösti „a mai időkre való tekintettel minden ünnepség mellőzését kérte és így bár szerény keretek, de annál bensőségesebb melegség és tenni, alkotni akarás megnyilatkozása jellemezte első hivatali bemutatását.” Püskösti egyben a VI. és VI. hadtest mozgósítási kormánybiztosa is lett. Beiktatásakor Püskösti beszédében közölte: „nem a zsidókérdést, hanem a magyar kérdést kell megoldani. Az eddig hozott zsidótörvény csak a zsidóknak biztosította jogait, de végeredményben nem a kívánt eredményeket hozta meg.”⁵⁹ Püskösti főispáni kinevezése nem jelentette automatikusan a korábbi „főispán”, dr. Király Béla háttérbe szorítását, Király a pártban változatlanul fontos szerepet töltött be megyevezetőként.⁶⁰

A kezdetek nem sok jóval kecsegtettek. A szovjet csapatok megállíthatatlanul közeledtek, így a vég már kezdettől fogva kétségtelen volt. Emellett probléma volt az ellátással, só, cukor, tej, ecet és gyufahiányról olvashatunk az újságban, valamint arról, hogy hatalmas problémát okoz a menekült-áradat. Sor került a jogok szűkítésére is. Az október 19-i újságban jelent meg a rendelkezés az esti kijárási tilalomról, valamint a gyülekezési, összejöveteli és csoportosulási tilalomról.⁶¹

A nyilaskeresztes párt

A hatalomátvétel után változás állt be a Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom miskolci szervezete életében. A városvezető Kóródy István maradt, aki novemberben már megyei munkarendvezető is volt.⁶² Új vezetőként Krajcsi János lett a pártszolgálat helyettes vezetője, Tavass László állományvezető, Novotnik Ferenc, Répás Jolán pedig a szociális osztálynak voltak a vezetői.⁶³ A párt első felhívása október 24-én jelent meg az újságban, amelyben felszólították a „Hungarista testvéreket”, hogy jelentkezzenek a Rákóczi utca 1. sz. alatti párhelyiségben szolgálattételre.⁶⁴ Mint egyedüli párt külön rovatot kapott az egyetlen miskolci napilapban, a „Magyar Jövő”-ben. A rovat először október 26-án jelent meg, ebben titokzatos módon felszólították a férfi párttagokat, hogy „saját érdekükben” jelentkezzenek a párt szervezési osztályán, a női tagok pedig szociális szolgálat céljából a női csoport vezetőjénél. Felhívásukban külön kitértek az erdélyi menekültekre, s felhívták tagjaikat, hogy akik 1-3 éjszakáig szállást tudnak biztosítani a menekültek részére, jelentkezzenek a párt szociális vezetőjénél.⁶⁵

⁵⁶ MNL BAZML IV. 810/b. 20650/1944.

⁵⁷ MNL BAZML IV. 1901/b. 387/1944.

⁵⁸ Reggel fél 8-tól délután fél 4-ig tart a hivatal a városházán. a vármegyei és városi tisztviselők letették az esküt = *Magyar Élet* 1944. okt. 21.

⁵⁹ Püskösti Mihály dr. Miskolc és Borsod új főispánja = *Magyar Élet* 1944. okt. 29.

⁶⁰ Dr. Király Béla 1944. október 30-án tünt fel ismét ebben a minőségében a *Magyar Élet* hasábjain, mint a „Haza-árulók!” c. cikk szerzője = *Magyar Élet* 1944. okt. 30.

⁶¹ Este kilenctől reggel ötig nem szabad az utcákon közlekedni = *Magyar Élet* 1944. okt. 19.

⁶² Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom Miskolci Szervezetének Hírei = *Magyar Élet* 1944. nov. 9.

⁶³ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Bánhegyi Dezső kihallgatása. 1945. június 4.

⁶⁴ *Magyar Élet* 1944. okt. 24.

⁶⁵ Nyilaskeresztes párt Hungarista Mozgalom Miskolci Szervezetének Hírei = *Magyar Élet* 1944. okt. 26.

A párttagokat fegyveres, karszalagos pártszolgálatra kötelezték. A pártszolgálatosok őrszolgálatot láttak el (pl. a posta előtt), de részt vettek az üzletek kiadásában, valamint az internáltaknak Szilvásváradra történő kísérésében is. Október-novemberben csendőrök és nyilas pártszolgálatosok a Lyukó-völgyben bujkáló baloldali értelműek és munkaszolgálatosok felkutatásában vettek részt, ennek során egy csendőr és egy munkaszolgálatos megsebesült.⁶⁶

Kezdetben a pártszolgálatosok fegyverviselési engedély nélkül látták el feladatukat, október 27-én a főispán úgy rendelkezett, hogy jegyzékben közöljék velük azok adatait, akik számára fegyverviselési engedélyt szükséges beszerezni, s a jövőben „kizárólag a fegyvertartási engedéllyel rendelkező testvérek lesznek fegyverrel elláthatóak”.⁶⁷ Később a karszalag viselésének szabályait szigorították. Bánhegyi Dezső általános szervezési vezető felhívással fordult a párttagokhoz, amely szerint október 31-től már csak „azon testvérek viselhetnek karszalagot és teljesíthetnek pártszolgálatot, vagy járhatnak el ügyekben, akiknek karszalagja a városvezető vagy helyettesének körbélyegzőjével van ellátva.”⁶⁸

Utóbb a nyilasok már nem csak maguk közé toboroztak embereket. A Hungarista Mozgalom Borsodmegyei Munkarend Vezetője október 31-én felhívással fordult a lakossághoz, amelyben minden 17 és 50 év közötti férfit felszólított, hogy csatlakozzon a magyar SS-csapathoz.⁶⁹ Mindezek mellett különösnek tűnhet, hogy a párt november 5-ére matinét is tervezett, amelyen a tervezet szerint – más programok mellett – dr. Király Béla megyevezető kívánt beszédet tartani.⁷⁰ Az egyébként ingyenes rendezvényről nem tudni, hogy megtartották-e, erről a korabeli sajtó nem emlékezett meg.

A politikai ellenfelek eltávolítása

1944. október 15-én szerte az országban, így Miskolcon is, tömeges letartóztatásokra került sor. Ezt természetesen csak jól előkészített módon volt lehetséges végrehajtani. A fővárosi „gyári nyilas megbízottak már október elején utasítást kaptak rá, hogy aláírva, lebélyegezve küldjék be a baloldali munkások névsorát a főkerületnek. Ezek a listák végül Vajna Gáborhoz jutottak. Jóváhagyás után a névsorok visszakérültek a pártszolgálatosokhoz, és ezek alapján fogtak hozzá a baloldali munkások letartóztatásához.”⁷¹ Ahogy a fővárosban, úgy történhetett Miskolcon is, a szervezettség arra utal, hogy itt is előre elkészített és jóváhagyott lista alapján működtek. Október 15-én és az azt követő napokban a magyar és német hatóságok számos, többnyire baloldali személyt tartóztattak le, s utána többüket a szilvásváradra internálótáborba szállították. Így Diósgyőr területéről 16 fő került Szilvásváradra, köztük Kerner Antal, Csacsovszky József és Poprádi Pál szociáldemokrata vezetők.⁷² A letartóztatások mértékét mutatja, hogy az alispán azok végrehajtására október 20-án a VII. csendőrkerület nyomozó alosztály-parancsnokságától 20 fő karhatalom kirendelését kérte a miskolci „baloldali pártállásukról ismert egyének őrizetbe vételéhez”.⁷³ Letartóztatásba került a MOKÁN több tagja, köztük Barbai Ferenc.⁷⁴

⁶⁶ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 287/1948. Miskolci Népbíróság ítélete Jánosik Endre ügyében.

⁶⁷ MNL BAZML IV. 802/b. 1159/1944.

⁶⁸ Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom Miskolci Szervezetének Hírei = *Magyar Élet* 1944. okt. 31.

⁶⁹ Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom Miskolci Szervezetének Hírei = *Magyar Élet* 1944. okt. 31.

⁷⁰ Vasárnap délelőtt Hungarista Matiné lesz a színházban = *Magyar Élet* 1944. nov. 4.

⁷¹ VINCELLÉR 1996. 21.

⁷² BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981. 291. sz. (505.); Ki ment el és ki jött vissza? Beszámoló a megszökött miskolci nácikról és azokról akiket nem tudták magukkal hurcolni = *Szabad Magyarország* 1945. jan. 14.

⁷³ MNL BAZML IV. 802/b. 1123/1944.

⁷⁴ BERÁNNÉ NEMES 1971. 32.

1944. október 15-én a német titkosrendőrség, a Gestapo hajtott végre letartóztatásokat, de segítségükre voltak a nyilasok, köztük Lengyel Gyula helyettes diósgyőri községvezető, aki más mellett részt vett az Oszip István lakásán tartott házkutatáson.⁷⁵ Október 15-én került őrizetbe dr. Dálnoky-Nagy Zoltán ügyvéd⁷⁶ és Rónai Sándor szociáldemokrata vezető, október 16-án Rácz Gábor kisgazda politikus. Október 17-én dr. Zsedényi Bélát tartóztatták le, majd Szilvásváradra internálták. Ugyanerre a sorsa jutott október 19-én Klein Gáspár vármegyei főlevéltárnok is.⁷⁷ Nem kímélték a katonai vezetőket sem: 1944. október 19-én Csedreki Andor nyilas pártszolgálatos két rendőr társaságában letartóztatta Szabó Sándor altábornagyot és Henkey Hőnig Vilmos tábornokot, akiket ezután internáltak.⁷⁸ Októberben sor került dr. Honti Béla volt polgármester-helyettes internálására is.⁷⁹

Zsidó üzletek, zsidó vagyon kiárúsítása

A városbíróság döntése alapján október 26-án reggel kezdődött meg az egykori zsidó tulajdonban lévő zárolt üzletek kiárúsítása, elsősorban a ruha- és textiltoltoké.⁸⁰ A zsidó üzletek kiárúsításával október 28-án dr. Krompaszky Géza aljegyzőt bízta meg. Krompaszky 1945-ös bírósági vallomása szerint a kiárúsításnak az volt az oka, hogy a németek több üzletet feltörtek és benne lévő árukat teherautóval elszállították. Ennek megakadályozására rendelte el a főispán a kiárúsítást. A cél eszerint tehát az volt, hogy „inkább a szegény nép jusson hozzá az áruhoz, mintsem a német katonák elhordják”.⁸¹ Dr. Demes Béla polgármester utasítására kereskedők és hatósági közegek bevonásával bizottságokat alakítottak az egyes üzletek áruinak értékesítésére. „A főispán úgy rendelkezett, hogy a kiárúsítás anyagát elsősorban a szegényebb néprétegeknek kell nyújtani, miért is az árak 50 %-os árazását kell megjelölni. [...] Minden üzletben még nyilas fegyveres pártszolgálatosok is voltak, akik a rendre ügyeltek.”⁸²

Kezdetben a kiárúsítás botrányos körülmények között történt. Az üzletekben „tumultuózus, ingerült és rendzavaró jelenségek” fordultak elő, így szabályozni kellett a kiárúsítás kivitelezését. Kezdetben ezért csak jeggyel lehet vásárolni, amit előző nap délután 4-től a városbíróság osztott ki. Minden üzletben más színű jeggyel lehetett vásárolni, minthogy hat üzlet nyitott meg, hat színű jegyet osztottak. A korabeli sajtó tájékoztatása szerint a „jegykérésnél lelkiismeretesen felülvizsgálják az igénylő családi és személyi szükségletét. Biztosítani kívánják ugyanis, hogy a felszabadult árukból a rászorultak igazságosan és arányosan részesüljenek.”⁸³

Az üzletek közül a Gerhardt, a Platner és a volt Sós üzletek árukészlete pár nap alatt elfogyott. Október 30-tól jegyek helyett már – két napra szóló – sorszámokat osztottak a városháza udvarán a Linoleum, a Widder és a Fischer Gerzson-féle volt zsidó üzletekhez. Rendelkezésük szerint a hadbavonultak hozzátartozói, a hadiözvegyek és a hadirokkantak igazolás esetén a legkisebb sorszámokat kapták.⁸⁴ A kiárúsításnál nagy valószínűség szerint történtek visszaélések a nyilasok részéről. Erre vall Kóródy István nyilas városvezető rendelkezése, amely megtiltotta a párttagok és családtagjaik részére a zsidó üzletekből történő vásárlást.⁸⁵ Ezt ellenőrizték is.

⁷⁵ MNL BAZML XXIV. 202/b. Nb. 500/1945. sz. ítélet Lengyel Gyula ügyében.

⁷⁶ MNL BAZML XVII. 407. 903. Dr. Dálnoky-Nagy Zoltán Borsod vármegye és Miskolc thj. Város tb. T. főügyésze, ügyvéd levele. 1945. július 3.

⁷⁷ MNL BAZML XVII. 407. 932/1945.

⁷⁸ MNL BAZML XXIV. 202/b. 6428/1947. Nb. 277/1946. sz. ítélet Csedreki Andor ügyében.

⁷⁹ KAPUSI 2005. 107.

⁸⁰ A megnyitott volt zsidó üzletekben máától kezdve csak jegyre lehet vásárolni. Megszüntetik a lehetetlen tolongást. Csak arányosan vásárolhatnak a rászoruló a felszabadult árukból = *Magyar Élet* 1944. okt. 28.

⁸¹ MNL BAZML XXV. 6. Nb. 556/1945. Dr. Krompaszky Géza bírósági vallomása.

⁸² MNL BAZML XXV. 6. Nb. 556/1945. Dr. Krompaszky Géza bírósági vallomása.

⁸³ A megnyitott volt zsidó üzletekben máától kezdve csak jegyre lehet vásárolni. Megszüntetik a lehetetlen tolongást. Csak arányosan vásárolhatnak a rászoruló a felszabadult árukból = *Magyar Élet* 1944. okt. 28.

⁸⁴ Sorszámok kiosztása a zsidóüzletekben való vásárláshoz = *Magyar Élet* 1944. okt. 28.

⁸⁵ Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom Miskolci Szervezetének Hírei = *Magyar Élet* 1944. okt. 31.

A kiárusítás alatt lévő üzletekbe Demes Béla polgármester és Papp Kálmán helyettes polgármester megbízásából Bartha Kálmán járt ki ellenőrizni, hogy a nyilas párttagok visznek-e saját maguk részére csomagot, igazságosan végzik-e munkájukat, illetve azt, hogyan bánnak a sort álló néppel szemben.⁸⁶ Az utolsó napokban a zsidó ingóságokra is kiterjedt a kiárusítás. Papp Kálmán polgármester-helyettes felhívása jelent meg a zsidó lakásokban tárolt bútorok, konyhafelszerelési tárgyak és korlátolt mennyiségben rendelkezésre állt ruhaneműek kiosztásáról. Eszerint az ingóságokhoz ingyenesen, illetve megváltási díj ellenében lehetett hozzájutni. Ezúttal a lakáshivatalnál lehetett igénylőlapot leadni.⁸⁷ A ruhaneműket Demes polgármester utasítása alapján a sokgyermekes családoknak, a bombakárosultaknak és a menekülteknek kellett kiosztani. A bombakárosultak és menekültek térítés nélkül, a sokgyermekes családok a megállapított áron – vagyis a megállapított érték 5%-áért – kapták a ruhaneműket, amit kezelési költség címen kellett befizetniük.⁸⁸

Nyomozó csoport, letartóztatások, házkutatások, kivégzések

A hatalomátvétel után a nyilasok miskolci Hűség Házában, a Rákóczi utca 1. sz. alatti székházban külön nyomozó csoport működött, amelynek célja a szökött katonák és munkaszolgálatosok összeszedése volt. Vezetőjük az iratok alapján hivatalosan Kóródy István városvezető volt, de irányító szerepet igazán Gitta József, Krajcsi János gyári lakatos, Felcsiki Antal villanyszerelő és Szarka László műszerész töltött be. Tagjai között Ambrus Ferenc, Cseh Károly, Drótos Gyula kocsmáros, Dusza István asztalosmester, Dusza Béla, Hajcsár Béla, Landgráf Tibor és ifj. Papp Kálmán neve ismert.⁸⁹ A kihallgatásokat Dusza István, Gitta József, Hajcsár Gyula és Hajcsár Béla fogantatosították.⁹⁰ A csoport kapcsolatban állt a Gestapoval is, ahol a párt részéről Dingesz Lajos teljesített szolgálatot, mivel jól tudott németül.⁹¹

Az adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a nyomozó csoport a letartóztatottakat a kihallgatások során súlyosan bántalmazta, adott esetben szabályszerűen megkínozta. Egy későbbi vallomás szerint „Ezek a származásuk miatt egyéneket elfogtak, felhozták a párthelyiségbe, a lépcsőház baloldalánál lévő úgynevezett Vass-féle lakásba, itt különböző kínzásokban részesítették kirablások után, éjjelenként szállították őket kivégzés színhelyére”.⁹² A csoport elsősorban Miskolcon tevékenykedett, de a környéken is eljár, – adataink szerint – Gitta József Sajószentpéteren két zsidó munkaszolgálatost kínzott és bántalmazott, majd egymással verette őket.⁹³

A későbbi büntetőeljárások adatai szerint a nyomozó csoport követte el a Miskolc-környéki tömeggyilkosságokat, amelyeknek szinte kivétel nélkül zsidó származású személyek voltak áldozatai. Adataink szerint az első gyilkosságot október végén, a Sajó-parton követték el: Gitta József és Felcsiki Antal vezetésével a nyilasok 11 munkaszolgálatost lőttek agyon, majd a holttesteket a Sajóba dobták.⁹⁴ Smilnyák Lajos, egy 1945-ös sajtóértésülés szerint, így számolt be a történekről: „Egyik este 11 órakor Gitta József körzetvezető berendelte a párthelyiségbe és közölte vele, hogy különleges megbízatása van számára, amelyet, mint jó nyilasnak, pontosan kell teljesítenie. Tizenegy munkaszolgálatos kivégzését kellett végrehajtani. A szerencsétlen áldozatokat még az éjjel a Széchenyi utcán át kikísérték a Sajó partjára, ahol géppisztollyal lelövéldözték őket. Gitta József végezte ki a legtöbbet közülük, ő maga egy embert gyilkolt meg. [...] Hátról tarkón lőtte, az áldozat hanyatt esett, a lábára zuhant. Ezután segített a holttesteket a Sajóba dobálni, miután előbb meztelenre vetkőztették őket.”⁹⁵

⁸⁶ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 66/1946. Bartha Kálmán kihallgatása. 1946. február 11.

⁸⁷ Kiosztják a zsidó bútorokat és ruhaneműket. Vasárnaptól kezdve lehet a Lakáshivatalhoz igényléseket beadni = *Magyar Élet* 1944. nov. 12.

⁸⁸ MNL BAZML XVII. 406. 425/1945.

⁸⁹ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 84/1948. Tavas László kihallgatása. 1945. október 31.; MNL BAZML XXV. 71/d. 00130/1953. Drótos Gyula kihallgatása. 1946. március 6.

⁹⁰ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 66/1946. Bartha Kálmán kihallgatása. 1946. február 4.

⁹¹ MNL BAZML XXV. 71/d. 00130/1953. Drótos Gyula kihallgatása. 1946. március 6.

⁹² MNL BAZML XXV. 6. Nü. 84/1948. Tavas László kihallgatása. 1945. október 31.

⁹³ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 164/1945.

⁹⁴ MNL BAZML XXIV. 202/b. Miskolci Népbíróság Nb. 162/1945. sz. ítélete Smilnyák Lajos ügyében.

⁹⁵ *Szabad Magyarország* 1945. máj.16.

(Egy másik újságcikk szerint a rendőrségi zárkában fogolytársa előtt a gyilkosságot nem ismerte el, csak azt, hogy az egyik holttestet ő dobta a Sajóba.⁹⁶)

Szintúgy a nyomozó csoport tagjai voltak – mint azt utóbb a bíróság megállapította – a Bükk-hegységbeli létrástetői tömeggyilkosságok elkövetői. Első áldozataik itt azok a zsidó munkaszolgálatosok lehettek, akiket 1944. november elején az Erzsébet Kórházból hurcoltak el. Néhány nappal azelőtt ugyanis a miskolci 546. sz. hadikórházból dr. Petrassy Miklós kérésére vettek át 35⁹⁷ zsidó munkaszolgálatost, s a már kiürített járványkórház ún. „pótszemészetén” bujtatták el őket. November 1-jén délelőtt 9 és 11 óra között egy 6–10 főből álló felfegyverzett nyilas pártszolgálatos csoport jelent meg, akik – Langfejt Károly és Szarka László vezetésével⁹⁸ – elhurcolták a zsidókat.⁹⁹ A szökést megakadályozandó, a kapunál Mente Zoltán őrködött, aki 1943 óta tagja volt a pártnak és a kórházban dolgozott gépkocsivezetőként. 27 főt hurcoltak el aznap. A súlyos betegeket azzal hagyták itt, hogy később még eljönnek értük, azonban ez ismeretlen okból végül nem történt meg. Az elhurcolt munkaszolgálatosokat a Rákóczi utcai Hűség-házában kínzásoknak vetették alá. A brutalitást mutatja, hogy Szabados György munkaszolgálatos elvesztette a szeme világát, Kolozs Imre munkaszolgálatos pedig öngyilkossági kísérlet útján próbált véget vetni szenvedéseinek.¹⁰⁰ Később névsorok szerint több csoportba osztották őket és autón, illetve gyalogosan a Glósz-kitérőben lévő ugyancsak nyilas székházba kísérték át, majd utóbb a Lillafüred közelében lévő Létrástetőn tarkólövessel végezték ki őket.¹⁰¹

A létrástetői kivégzések 1944. november 2-a és 9-e között történhettek. Az áldozatok között voltak azok a zsidók, akiket november 3-án fogtak el. Előbb a Rákóczi u. 1. sz. alatti párthelyiségbe vitték őket, majd a vasgyárba, a Salakhegy alatti bunkerbe. A tizennégy fogva tartott közül csak Róssinger Márton menekült meg; dr. Berényi László miskolci ügyvéd, Bárdos Emil vaskereskedő, Züszmann Sándor, Szabados György, Blau Zoltán, Váradi nevű biztosító titkár, Klein, a Király-malom tulajdonosa holttestét később ő maga ismerte fel a létrástetői tömegsír feltárásánál.¹⁰² Szintúgy az áldozatok között volt az a néhány bujkáló izraelita, akiket október 31-én tartóztattak le Jekkel Gyuláné Rákossy Jenő utca 8. sz. alatti lakásában. A nyolc lefogottat – a ház tulajdonosával együtt – a Radványi-féle hűségházba vitték el, ahol állítólag maga Kóródy István nyilas vezér fogadta őket. Utóbb többük – köztük Valder István – holttestét azonosították Létrástetőn.¹⁰³

⁹⁶ Szabad Magyarország 1945. szept. 12.

⁹⁷ Egy 1945. május 12-én keltezett kimutatás szerint a következő személyek voltak felvéve a kórházba: dr. Gergely Tibor, dr. Kertész Imre, Krakauer László, Kohn László, Szabados György, Bárdos Imre, Kolozs Imre, Ruhig Pál., Lefkovics Márton, Blau Zoltán, Seffer Sándor, Wechter Imre, Katz Ábrahám, Gründstein József, Berger Ödön, Klein Móric, Kalmár László, Herman Bernát, Koppel László, Gonda Tibor, Halpert Májer, Weisz Jenő, Goldstein Ernő, Jakubovics Náthán, Teitelbaum Márton, Stamberger Lajos, Stern Herman, Weisz Gyula, Fischer Ervin, Bitterman Salamon, Berend Endre, Kohn Sándor, Varsányi Lajos, dr. Agulár József, Herceg András, Bauer Miklós. A kimutatás végére kézzel további két nevet írtak: Herskovits [helyesen: Herskovits] Lázár, dr. László Dániel. (MNL BAZML XXV. 21/b. B. 64/1957.) A elhurcoltak közül bizonyosan életben maradt Herskovits Lázár (Nagyvárad), Hercz Andor (Budapest), Kolozs Imre [helyesen: Miklós] (Miskolc), Wechter Imre (Varbóc), Jakobovits Náthán (Dobóc), dr. László Dániel (Szécsény). MNL BAZML XVII. 407. 2302/1945. Dr. Kopáry József levele a II. sz. Igazoló Bizottságnak. 1945. jún. 13.

⁹⁸ MNL BAZML XVII. 407. 2302/1945. Kollós [helyesen Kolozs – a Szerző] Miklós tanúvallomása.

⁹⁹ A későbbi vád szerint Fehér Béla Károly főgyógyyszerész távbeszélőn tájékoztatta a miskolci VII. hadtest kémelhárító osztályát, majd – mivel azok érdektelenséget tanúsítottak – a nyilaskeresztes pártot a munkaszolgálatosok ott tartózkodásáról. Feljelentése alapján történt tehát a kórházban a razzia. Fehér Béla tagadta később az ellene felhozott vádakát, s egy – sértett által tett – tanúvallomás valószínűsítheti ártatlanságát. Eszerint ugyanis a nyilasok épületről épületre haladtak, s csak úgy jutottak el a pótszemészetig. (vö.: MNL BAZML XVII. 407. 2302/1945. Kolozs Miklós igazolóbizottsági vallomása.) Márpedig, ha a munkaszolgálatosok ott-tartózkodásáról biztos információval rendelkeztek volna, bizonyos, hogy azonnal a kijelölt épületbe mentek volna, mint ahogy azt később a bíróság tévesen meg is állapította.

¹⁰⁰ Miskolci Hírlap 1945. júl. 26.; MNL BAZML VII. 51/b. 1697/1945.

¹⁰¹ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 57/1945.; MNL BAZML XVII. 407. 1035/1945.

¹⁰² MNL BAZML XXV. 4. Nb. 410/1948. Róssinger Márton tanúkihallgatása. 1948. január 27.

¹⁰³ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 60/1946. Kolozs Miklós István bírósági vallomása. Kaufmann Miklós miskolci lakos feljelentése.

Mint később a létrástetői tömegsír feltáró vizsgálóbíró megállapította: „a feltárt tömegsírban a halottak túlnyomó része hasonfekve, részben pedig fejjel lefelé fekszik, azt lehet megállapítani, hogy a gyilkosok a sír szélén lévő dombra állították áldozataikat, ott lötték agyon őket és azok bele zuhantak a sírba [...] az áldozatok kivétel nélkül a nyak közepén, vagy a tarkón hátulról kapták a halálos lövést.”¹⁰⁴ Az exhumálások során – több tömegsírból – 147 áldozat teteme került elő.¹⁰⁵

A nyilas fegyveres pártszolgálatosokon kívül 1944 októberében és novemberében a németek (Gestapo, SS különítmények) is követtek el tömeggyilkosságokat, így október 23-án a görömbölyi Lippa-völgyében, október 24-én a hejőcsabai Gadó-tanyán. Utóbb tömegsír találtak a Bábonyibércen, Kőporoson, a Szondi-telepen, Arnót határában, továbbá a Bükkben Szentléleken, Alabástrombércen és Csikorgótetőn.¹⁰⁶

Kiürítési parancs, menekülés

1944. november 5-én rendelték el Miskolc kiürítését, a tényleges kiürítés pedig november 9-én kezdődött meg.¹⁰⁷ 10-én a miskolci rendőrkapitányság parancsnoki karát és személyzetét Losoncra, majd Balassagyarmatra irányították. Ugyancsak november 10-én indult el a miskolci vasúti vonalparancsnokság áttelepülő részlegének első szállítmánya Losoncra. Utóbb a szerelvényt Nagyszombatra vitték, majd 1945 március végén Schwarzenauban.¹⁰⁸

A városi lakosság nagy többsége a helyén maradt. Ebben szerepelt játszott az a körülmény, hogy a szállítási eszközöket a hatóságok csaknem teljesen igénybe vették hadművelési célokra és a leszerelt berendezések elszállítására. A polgári lakosság elvonultatásához november elejétől kezdve már nem állott rendelkezésre megfelelő szállítóeszköz.¹⁰⁹ Ráadásul a 2. Ukrán Front csapatai november első napjaiban már Borsod megye déli, délkeleti részén állottak. „A hatóságok nem tudtak érvényt szerezni a lakosság elvonultatására vonatkozó rendelkezéseknek, s a feltételeket sem tudták megszervezni. Ilyen körülmények között november 10-én 'engedélyt adtak' helyben maradásra.”¹¹⁰

A kiürítés egyaránt vonatkozott a közigazgatási intézményekre, az üzemekre, de a kórházra, a rendőrségre és a vasúti üzemekre. Az üzemek leszerelése érdekében sokan – köztük a MOKÁN tagjai – a szabotálás eszközéhez nyúltak, s akadályozták meg annak maradéktalan végrehajtását, de sok gépet, nyersanyagot, vagy akár – mint dr. Kopáry József és dr. Petrassy Milós kórházigazgatóknál történt – gyógyszereket tudtak megmenekíteni az elszállítástól. Mindezek ellenére a kiürítés során sok gépet és felszerelést szállítottak el, nem beszélve az élőerőről, a munkásokról. Az üzembenítésnél megemlítendő Ginzyer Sándor ezredes, akit tevékenysége miatt november 13-án Christenssen SS őrnagy, a Gestapo észak-magyarországi főnöke személyesen tartóztatott le, majd kalandos utat járt be. Budapesten halálraítélték, de tévedésből egy zsidó transzporttal Bécsbe szállították, utóbb 11 haláltáborban élt túl.¹¹¹

A kiürítést szolgálhatta Kóródy István – ekkor már megyei munkarendvezető – felhívása, amelyben elrendelte minden 17-55 év közötti párttag jelentkezését november 10-e délelőtt 10 órára, a miskolci szervezet párthelyiségébe 3 napi élelemmel. A jelentkezés elmulasztása a párttagság törlésével járt. A miskolciak számára hasonló tartalmú felhívást adott ki Bánhegyi Dezső általános szervezési vezető, amely szerint november 9-én és 10-én Götzl Ferenc tisztségviselő „testvérnél” kellett jelentkezni.¹¹² Bár mindenki számára egyértelmű volt, hogy a szovjetek feltartóztathatatlanul közelednek és közeli a nyilas hatalom bukása, dr. Pünkösti Mihály főispán november 10-én kiáltvánnyal fordult a lakossághoz, amelyben a harc folytatására és a közrend megtartására szólított fel:

¹⁰⁴ *Felvidéki Népszava* 1945. máj. 5.

¹⁰⁵ MNL BAZML XXV. 71/d. B.II.00130/1954-2. sz. ítélet Mente Zoltán és társai ügyében.

¹⁰⁶ MNL BAZML XVII. 407. 749/1945.; *Miskolci Hírlap* 1945. máj. 20.; BERÁNNÉ NEMES 1971. 35. o.; CSIKI 2001. 345.

¹⁰⁷ BERÁNNÉ NEMES 1971. 33.

¹⁰⁸ MNL BAZML XXV. 4. Nb. 173/1945. Nb. 173/1945. sz. ítélet Béky József ügyében.

¹⁰⁹ BERÁNNÉ NEMES 1971. 33.

¹¹⁰ BERÁNNÉ NEMES 1971. 34.

¹¹¹ A gyárak megmentője = *Észak-Magyarország* 1992. jún. 15.

¹¹² Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom Miskolci Szervezetének Hírei = *Magyar Élet* 1944. nov. 19.

„nincs más parancs számotokra, mint dolgozni és harcolni! De ezt teljesíteni kell! Mert a Vezér parancsa, hogy 'Inkább hős egy pillanatig, mint rabszolga egy életen át!' Ez a hősi pillanat a győzelem egyetlen záloga. Elvárom minden magyar testvéremtől e szent szolgálat hűséges teljesítését és megkövetelem ennek alapjául a közrend és a fegyelem legszigorúbb fenntartását. A magukról megfélemlözők kegyelemre számot nem tarthatnak. Győzünk”.¹¹³

A városban azonban november 10-én rémhírek terjedtek a közelgő szovjetekről. Az üzletek korán reggel bezártak és bár délelőtt 10 órakor megérkezett a hír, hogy a város egyelőre nincs veszedelembe, egész nap zárva tartottak. Mivel a péküzletek is bezártak, a város lakosságának egy része kenyér nélkül maradt. A rémhírek szerint már Demes Béla polgármester sem volt hivatalában. Egy másnapi cikk szerint azonban Demes, Papp Kálmán helyettes polgármester és Püskösti Mihály reggeltől a hivatalos idő végéig dolgozott, sőt – ahogy a cikk megjegyzi – „rövid ebédszünet után délután is megjelentek hivatalukban és nyugodtan dolgoztak.”¹¹⁴ Bár a cikk szerint a hatóságok vezetői hivatásuk magaslatán álltak és azt ígérték, hogy a veszélyre idejében fogják figyelmeztetni a lakosságot, ez nem történt meg. Demes Béla november 13-án adta ki utolsó felhívását, amely szerint a „nyíltárusítási üzletek kötelesek nyitvatartani, akár van árujuk, akár nincs.”¹¹⁵

November 9-én közölte a katonai parancsokság, hogy a közhivataloknak is el kell hagyniuk Miskolcot.¹¹⁶ Erre jó okuk volt, november 10-én már közvetlenül a város környékén folytak a harcok. Nem csupán a tűzérési tüzet lehetett látni Miskolcra, a város belterületét is több találat érte. A kiűritési parancsot ez alapján dr. Püskösti Mihály november 10-én adta ki.¹¹⁷ A vármegye székhelyét november 17-én¹¹⁸ ideiglenes Borsodbótára helyezték, ahol új községháza épült, ezért döntöttek a megyeháza ideköltözéséről. De itt sem maradtak sokáig, november 22-től Ózdra költöztek.¹¹⁹ Nem tartott ugyanakkor a vármegyei tisztviselőkkel Püskösti Mihály főispán, aki egyenesen Losoncra távozott. Bótán, illetve Ózdon így a vármegyei tisztikart Jakab Ferenc alispán irányította. Természetesen Ózd sem volt sokáig biztonságban, a szovjet csapatok közeledése miatt december közepén Jakab kiadta az utasítást: tovább kell vonulni a Dunántúlra, ahol a tisztviselőknek a közigazgatási hivataloknál kell elhelyezkedniük. Jakab egyúttal azzal fenyegette meg a tisztviselőket, hogy aki ennek nem tesz eleget, azt besoroztatja a hungarista légióba.¹²⁰

Dr. Demes Béla az utolsó iratot adataink alapján november 13-án írta alá a polgármesteri hivatalban¹²¹, azonban más adatok szerint csak később, november 17-én éjszaka menekült el a városból.¹²² Ekkor távozott a csendőrség, a rendőrség a megye- és a városháza, valamint a nyilaskeresztes párt. Az alispáni és a polgármesteri hivatalban egyaránt az utolsó iratot november 16-án iktatták. A menekültek Putnokra mentek, Miskolcot pedig a tábori csendőrség és a német katonai parancsnokság vette át. Ezek „oltalma alatt lassan visszaszivárgott nappalra a közigazgatás, de éjjel nem mertek Miskolcon aludni. Éjjel az orosz ágyuk voltak az urak a városban”.¹²³

¹¹³ Dr. Püskösti Mihály főispán kiáltványa = *Magyar Élet* 1944. nov. 11.

¹¹⁴ A hatóságok helyükön állnak és idejében fogják figyelmeztetni a közönséget az esetleges veszélyre = *Magyar Élet* 1944. nov. 11.

¹¹⁵ *Magyar Élet* 1944. nov. 13.

¹¹⁶ MNL BAZML XVII. 407. 956/1945.

¹¹⁷ MNL BAZML XVII. 407. 2360/1945.

¹¹⁸ MNL BAZML XVII. 407. 962/1945.

¹¹⁹ MNL BAZML XVII. 407. 926/1945.

¹²⁰ MNL BAZML XVII. 407. 956/1945.

¹²¹ MNL BAZML IV. 1906/b. 45852/1944.

¹²² Miskolc legszomorúbb napjai. Írta: Kórákó Béla = *Miskolci Hírlap* 1945. jún. 14.

¹²³ Ki ment el és ki jött vissza? Beszámoló a megszökött miskolci náciokról és azokról akiket nem tudtak magukkal hurcolni = *Szabad Magyarország* 1945. jan. 14.

Demes Béla távozása után három nappal rövid időre visszatért és a város vezetésével, mint rangidőst, dr. Ájus Ferencet bízta meg.¹²⁴ Ájus, mint „polgármester mb.” először november 19-én írt alá határozatot.¹²⁵ A város ekkor már hadművelleti terület volt, így a német katonai parancsnok volt a legnagyobb úr, aki fegyverviselési tilalmat rendelt el, esti kijárási tilalmat, s a parancsot végre nem hajták számára azonnali főbelövést írt elő.

A miskolci nyilasok utóélete az országon belül és kívül

A miskolci nyilasok egy része Balassagyarmat érintésével menekült a Dunántúlra. Balassagyarmaton a miskolci pártszervezet élére Papp Kálmán került városvezetőként, majd átszervezte a vezetőséget. A régi tisztikar nagy részét leváltatta, városvezető-helyettes Tamás Sándor kereskedősegéd, szervezés-vezető Cseh Károly lett, a pártszolgálat vezetője továbbra is Hajcsár Béla maradt.¹²⁶ A menekült családok nyilvántartásával Tavas Lászlót bízta meg.¹²⁷

Nógrádból a miskolciak november 31-én¹²⁸ folytatták útjukat nyugat felé. Egy részük Győrben telepedett le nem függetlenül attól, hogy ide költöztették a diósgyőri MÁVAG gyárat. Mások számára Lébény és Mosonszentmiklós volt kijelölve letelepedési helyül. Lébénybe december 8-án¹²⁹ érkeztek meg a miskolci nyilasok, itt a nyilaskeresztes vezetők kaptak szállást.¹³⁰ A településen Papp Kálmán gyűlést hívott össze, ahol kijelentette, hogy „hogyminden férfi vagy bevonul katonának vagy el megy dolgozni a Győrbe települt MÁVAG gyárhoz, itthon csak a gyerekek és a 60 éven felüli férfiak maradhatnak.”¹³¹

A lébenyi időszak alatt ismét változott a miskolci pártvezetés. 1945. március 16-án Tamás Sándor helyett Bánhegyi Dezső volt általános szervezési vezető lett a helyettes városvezető.¹³² 1945. január 5-én Borsodmegyei menekült szervezett irodát állítottak fel, amelynek vezetője Tavas László lett.¹³³

Papp Kálmán rendelkezése szerint tehát a nyilasok vagy munkásnak, vagy katonának álltak. Volt azonban egy harmadik választási lehetőség is, a fegyveres pártszolgálat vállalása. Ez utóbbit választotta Gitta József, Drótos Gyula, Szarka László, Csicsics Béla, Dusza István, Dusza Béla, Krajcsi János, Mente Zoltán, Vágvolgyi András és Cseh Károly.¹³⁴ Ezzel megalakult az ún. tízes csoport, amely Gitta József vezetésével ott folytatta, ahol Miskolcon abbahagyta. Fő céljuk elvileg – akár még Miskolcon a nyomozó csoportnak – a szökött katonák és munkaszolgálatosok utáni nyomozás volt, a gyakorlatban azonban a csoport kivégzőosztagként működött. A csoport számos egyéni és tömeggyilkosságot hajtott végre. A kivégzéseket elsősorban Mosonszentmiklóson követték el, de a környéken is számos gyilkosságot hajtottak végre. A kivégzések előtt legtöbbször bántalmazták, sőt meg is kínozták áldozataikat. Ha miskolci zsidók kerültek a kezükbe, különösen kegyetlenül jártak el. Arra kényszerítették őket – apát és fiát, valamint egy testvérpárt –, hogy addig üssék egymást, míg bírják. Sorsukat így sem kerülhették el, végül mindnyájukat agyonlőtték. A tízes csoport tagjai ellen utóbb bírósági eljárások indultak, amelyek során 331 ember meggyilkolásával vádolták meg őket, 137 embert Miskolcon és környékén, 184 embert a Dunántúlon gyilkoltak meg.¹³⁵

¹²⁴ MNL BAZML XXV. 6. Nb. 556/1945. Dr. Krompaszky Géza vallomása. 1944. december 19. (Dr. Ájus Ferencet utóbb a szovjetek elhurcolták. 1945-ben vesztette életét, neve szerepel a nuzali táborban elhunytak névsorában)

¹²⁵ MNL BAZML IV. 1906/b. 46278/1944.

¹²⁶ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 84/1948. Tavas László kihallgatása. 1945. október 31.; MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Bánhegyi Dezső kihallgatása. 1945. június 4.

¹²⁷ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 84/1948. Tavas László kihallgatása. 1945. október 31.

¹²⁸ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 84/1948. Tavas László kihallgatása. 1945. október 31.

¹²⁹ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Bánhegyi Dezső kihallgatása. 1945. június 4.

¹³⁰ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 84/1948. Bencsik Gyula kihallgatása. 1945. november 22.

¹³¹ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 84/1948. Bencsik Gyula kihallgatása. 1945. november 22.

¹³² MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Bánhegyi Dezső kihallgatása. 1945. június 4.

¹³³ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 84/1948. Bencsik Gyula kihallgatása. 1945. november 22.

¹³⁴ MNL BAZML XXV. 71/d. B.II.00130/1954-2. sz. ítélet Mente Zoltán és társai ügyében.

¹³⁵ MNL BAZML XXV. 71/d. 00130/1953. Megyei Ügyészség. Miskolc. 00130/1953. Bül. Vádirat. 1954. június 9.

A miskolci nyilasok 1945. március 28-ig maradtak Lébényben. Ezután a társaság szétszóródott. Bánhegyi Dezső társaival előbb Magyaróvárra, majd a csehszlovákiai Dininbe ment, ahol két hónapig tartózkodott, s csak az orosz hadsereg bevonulása után, május 12-én indult vissza Miskolcra.¹³⁶ A Győrben székelő miskolciak Németországba telepedtek át, Rottauba. Itt is folytatódott a pártélet. Legalább két-három értekezletről van tudomásunk, amelyeken Béza László vezető testvér tartotta az előadásokat aktuális ügyekről, helyi viszonyokról, élelmiszeréről.¹³⁷ Utóbbi különösen nagy problémát jelentett, a magyarországi menekültek ellátása sokszor elégtelennek mutatkozott, így nem csoda, hogy – mint arról utóbb egy újságcikk beszámolt – Rottauban a miskolci nyilasok kirabolták az élelmiszereket tartalmazó vagonokat.¹³⁸

A háború befejezése után a nyilaskeresztes párt tagjainak sorsa különbözőképp alakult. A Rottauba menekültek különböző csoportokban tértek haza, az utolsó társaság 1946 szeptemberében érkezett Miskolcra. A párttagok jelentős része ellen népbírói eljárás indult, sokak hosszú éves börtönbüntetéssel fizettek cselekedeteikért. A párt korábbi vezetői közül dr. Hermann Imrét 15 évi fegyházra, dr. Terray Istvánt másfél évi, dr. Maholányi Lászlót 3 év 6 hónapi börtönre ítélték, utóbbi kettőt 1952-ben kitelepítették Hortobágyra. Nem sikerült ugyanakkor lakat alá tenni a nyilaskeresztes hatalomátvételben szerepet játszó és 1944 október-novemberében egyszisztáló vezetőket. Ők szinte kivétel nélkül az emigrációt választották, ahonnan sohasem tértek haza. Dr. Püskösti Mihály második feleségével és kislányával Brazíliában telepedett le, ahol ingatlanügynökként dolgozott, magas kort megélt, 1992-ben hunyt el.¹³⁹ Dr. Jakab Ferenc is külföldre menekült, távollétében eljárás indítottak ellene, s háborús bűntett miatt legrövidebb 10 év tartamú kényszermunkára elítélték.¹⁴⁰ Dr. Demes Béla családjával és szüleivel Argentínába menekült. Papp Kálmán helyettes polgármester 1945 húsvétján menekült nyugatra. Távollétében körözést adtak ki ellene háborús bűnök gyanújával, amit még 1956-ban is fenntartottak. 1945-től Németországban, 1948-tól Argentínában lakott, ahol református presbiter és szerkesztő volt. 1960-tól 1981-ig különböző magyar nyelvű lapok felelős szerkesztőjeként tevékenykedett. Az argentinai Córdoba városában halt meg 1985-ben.¹⁴¹ Kóródy István városvezető a háború után Ausztriában bujkált, ahol 1946. február elején bukkant le. Egy „visszaszivárgott nyilas” vallomása alapján Kóródy „pénzügyi szélhámosságok sorozatát követte el. A menekültektől különböző címenek nagyobb pénzügyi összegeket csalt ki és azt elsikkasztotta. Szélhámosságait Ausztriában is folytatta. Több lopást is követett el, míg végül a károsultak panaszt tettek ellene a megszálló amerikai parancsnokságnál. A feljelentés alapján Kóródyt letartóztatták. Kiadatása és hazaszállítása iránt megtették az intézkedéseket.”¹⁴² Bár a *Felvidéki Népszava* később felesége és testvére letartóztatásáról is beszámolt, Kóródy István sorsáról már nem szólt, ennek felderítésére további kutatások szükségesek.

Az ún. tízes-csoport tagjai közül Krajcsi Jánost, Drótos Gyulát, Csicsics Bélát 1946-ban bíróság elé állították és 1948-ban, illetve 1949-ben Budapesten kivégezték. Mente Zoltán és Vágvölgyi András tagja lett a kommunista pártnak, sőt üzemi párttitkár, illetve szervező titkár lettek, utóbb mégis elérte őket a sorsuk. Mente Zoltánt, Vágvölgyi Andrást, Cseh Károlyt 1955-ben végezték ki Miskolcon. Gitta József, Szarka László, Felcsiki Antal, Dusza Béla és Dusza István még idejében külföldre menekültek. Bár még 1956-ban is körözés alatt álltak, a felelősségre vonást elkerülték.

¹³⁶ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Bánhegyi Dezső kihallgatása. 1945. június 4.

¹³⁷ MNL BAZML XXV. 6. Nü. 1003/1947. Téglai János kihallgatása. 1945. december 5.

¹³⁸ Bolond, vagy „vezér”? Elmeorvossal figyeltették meg a nyilasok Szélesit a vasgyári vacsorán. A gyár kirablásának megdöbbentő részletei = *Felvidéki Népszava* 1945. okt. 17.

¹³⁹ SÁNDOR Zsuzsa: Szembenézés. Püskösti Árpád szittyakürtről és csodaváráról = *168 óra*, 2007. nov. 9.

¹⁴⁰ MNL BAZML XXIV. 202/b. 12621/1949.

¹⁴¹ *Argentín-magyar lexikon* (<http://ungerska.se>)

¹⁴² *Felvidéki Népszava* 1946. febr. 7., 1946. febr. 13.

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc–Alsószolca

IV. 802/b. = Borsod vármegye főispánjának iratai

IV. 1901/b. = Miskolc város főispánjának iratai

IV. 1906/b. = Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai

VII. 51/b. = A Miskolci (Királyi Ügyészség) Államügyészség iratai

XVII. 406. = A Miskolci I. sz. Igazoló Bizottság iratai

XVII. 407. = A Miskolci II. sz. Igazoló Bizottság iratai (a továbbiakban

XXIV. 202/b. = A Borsod Vármegyei Földhivatal iratai. Általános iratok

XXV. 4. = A Miskolci Népbíróság iratai

XXV. 6. = A Miskolci Népügyészség iratai

XXV. 21/b = A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei (1983-ig Miskolci) Bíróság iratai. Büntető peres iratok

XXV. 71/d. = A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Főügyészség iratai. TÜK-iratok

XXXV. 133/a. = Az MSZMP és jogelőd pártjai Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és miskolci szervezeteinek gyűjteménye. Általános gyűjtemény

BIBLIOGRÁFIA

BERÁNNÉ NEMES 1981

BERÁNNÉ NEMES Éva: Miskolc politikai élete a német megszállás hónapjaiban = *Borsodi Történelmi Évkönyv* III. (1971) 13–46.

BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN (szerk.) 1981

BERÁNNÉ NEMES Éva–ROMÁN János (szerk.): *Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez, IV. köt. 1939–1944.* Miskolc megyei város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága. Miskolc, 1981

CSIKI 2001

CSIKI TAMÁS: A miskolci zsidóság a holocaust időszakában = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 40. (2001) 335–345.

DOBROSSY 2007

DOBROSSY István: Várospolitikai, köztörténet. In: DOBROSSY István–STIPTA István (szerk.): *Miskolc története V/1–2. 1918-tól 1949-ig.* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2007. 1. 41–86. (*Miskolc története 6 kötetben*)

KAPUSI 2005

KAPUSI Krisztián: *Keresztezett életutak. Halmay Béla és Honti Béla miskolci polgármesterek.* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Pfliegler J. Ferenc emlékére a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárért Alapítvány, Miskolc, 2005

PAKSY 2007

PAKSY Zoltán: *A magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak megalakulása, tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1939 között.* PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs, 2007

TARCAI 2005

TARCAI Béla: Források Miskolc hadtörténetéhez 1919–1948 = *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv* XII–XIII. (2005) 251–269.

VINCELLÉR 1996

VINCELLÉR Béla: *Szállási hat hónapja. 1944. október–1945. május.* Volos Kiadó, Budapest, 1996